

ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
THE STUDY OF WISDOM OF MENTAL OBJECT (PAÑÑĀCETASIKA)
AND THE DEVELOPMENT OF CLEAR COMPREHENSION
(SAMPAJAÑÑA) THE IN INSIGHT MEDITATION

นายพยุ่ง พุ่มพวง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

ศึกษาปรัชญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

นายพยุ่ง พุ่มพวง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**THE STUDY OF WISDOM OF MENTAL OBJECT (PAÑÑĀCETASIKA)
AND THE DEVELOPMENT OF CLEAR COMPREHENSION
(SAMPAJAÑÑA) THE IN INSIGHT MEDITATION**

Mr. Phayung Phumphuang

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassanā Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2011

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตร
มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากวนา

.....

(พระสุธีธรรมมานูวัตร)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ
(พระมหาชิต จานชิต)

.....กรรมการ
(พระมหาสุรชัย วราสโก)

.....กรรมการ
(นายจำรูญ ธรรมดา)

.....กรรมการ
(ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล)

.....กรรมการ
(นายสุภีร์ ทุมทอง)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	พระมหาสุรชัย	วราสโก	ประธานกรรมการ
	นายจำรูญ	ธรรมดา	กรรมการ
	ผศ.เวทย์	บรรณกรกุล	กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติ
วิปัสสนากาวนา

ผู้วิจัย : นาย พยุง พุ่มพวง

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนากาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาสุรชัย วราสโก ป.ธ.๗, พธ.บ., M.A., Ph.D.

: นายจัญญ์ ชรรณดา ป.ธ.๔, ธรรมาจริยะ (บาลี), ศษ.บ.

: ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล ป.ธ.๕, พธ.บ., ศษ.ม.

วันสำเร็จการศึกษา : ๑ เมษายน ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ เพื่อศึกษาหลักปัญญาและปัญญาเจตสิกธรรมในคัมภีร์พระพุทธานุญาตพระพรหมคัมภีร์ เพื่อศึกษาหลักสัมปชัญญะที่มาจากคัมภีร์พระพุทธานุญาตพระพรหมคัมภีร์ เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการเจริญวิปัสสนากาวนา โดยวิธีการเก็บข้อมูลจากคัมภีร์ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา วิสุทธิมรรค ปกรณ์ และตำรา ที่เกี่ยวข้อง : เรียบเรียงบรรยาย และตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ ผลการวิจัยพบว่า

ปัญญาเจตสิกธรรม คือ ธรรมชาติที่รู้สภาวธรรมตามความเป็นจริงเมื่อว่าโดย ลักษณะ ทิฏฐกณะ คือ มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวธรรม เป็นลักษณะ, มีการกำจัดความมืด (อโมหะ) เป็นกิจ, มีความไม่หลง (ติดอยู่) เป็นผล, มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้ ปัญญาที่มีประโยชน์ต่อการบรรลุนิพพาน ปัญญาทางพระพุทธานุญาตเป็นปัญญาระดับสูงสุด คือ ปัญญาระดับภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้ทุกข์หรือการกำหนดรู้ทุกข์ การไม่รู้ทุกข์จัดเป็นอวิชชา เพราะอวิชชา คือ ความไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง และทุกข์ตามพุทธประสงค์ ได้แก่ ทุกขสังขหรือทุกขอริยสังข การกำหนดรู้ทุกข์เพื่อละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง ทำมรรคให้เกิดขึ้น และบรรลุนิพพานในที่สุด

สัมปชัญญะตรงกับภาษาบาลีว่า “สมุปชาโน” คือ ความรู้สีกตัว เป็นความรู้สีกตัวขณะกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์รูปธรรมและนามธรรมที่เป็นปัจจุบัน ได้แก่ สัมปชัญญะ ๔ คือ ๑. สาทถกสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ ๒. สัมปายสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ที่เป็นสัพพายะ, ๓. โจรสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์กรรมฐาน, ๔. อสัมโมหะสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ทุกขณะโดยไม่หลง

สัมปชัญญะมีความสำคัญมากต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพราะความรู้สึกรู้ตัวของผู้ปฏิบัติมีมาก ยิ่งขึ้นเท่าไร ก็สามารถรับอารมณ์ปัจจุบันมากขึ้นเท่านั้น และประโยชน์ของปัจจุบันอารมณ์ ได้แก่ การทำลายอกิขณาและโทมนัส การเจริญสติปัญญานั้น จุดประสงค์อันสำคัญเพื่อทำลายอกิขณาและโทมนัส

ความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น อาตาปี สัมปชาโน สติมา หรือ ความเพียร สัมปชัญญะ สติ ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์กรรมฐาน คือ กาย เวทนา จิต ธรรม (รูป-นาม) สัมปชาโน หรือสัมปชัญญะ มีองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก หรือ เป็นปัญญาที่อยู่ในสัมปชัญญะ ๔, ทำหน้าที่เป็นปัญญา ธรรมทั้งสามเมื่อสรุปลงแล้วคือ สีล สมาธิ ปัญญา จะเห็นได้ว่าสัมปชัญญะและปัญญาเจตสิกเป็นธรรมอันเดียวกัน ด้วยอำนาจปัจจัยแล้วสัมปชัญญะก็ คือ ปัญญาเจตสิกแต่ยังมีกำลังอ่อนอยู่ เมื่อพัฒนาหรือมีกำลังแก่กล้าแล้ว จึงพัฒนามาเป็นปัญญา ดังนั้นสรุปได้ว่า สัมปชัญญะ เป็นชื่อของปัญญา คือ ความรู้สึกตัวที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรู้รูปนามที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเป็นอารมณ์ (อารมณ์ปัจจุบัน) ส่วนปัญญา คือ ธรรมชาติที่เห็นแจ้งตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ธรรมทั้งสองทำกิจหน้าที่เดียวกันคือ คือ รู้ปัจจุบัน, รู้รูปนาม, รู้พระไตรลักษณ์ รู้มรรค ผล นิพพาน

- Thesis Title** : The Study of wisdom of mental Object (paññācetasika and the Development of clear comprehension (sampajañña) the in insight meditaion
- Researcher** : Mr. Phayung Phumphuang
- Degree** : Master of Arts (Vipassanā Meditation)
- Thesis Supervisory Committee**
- : Phramahā Surachi Varāsabho. Pali VII, M.A., Ph.D.
- : Mr. Chamroon Dharmada Pali IV, Dhammācariya (Pali), B.Ed.(thai)
- : Asst.Prof. Wet Bannakounkol. Pali IX, B.A., M.A.
- Date of Graduation** : 1 April 2012

Abstract

This thesis has three purposes. The first purpose is to study Wisdom principles and Wisdom of Mental Object from Theravada Buddhist Scriptures. The second purpose is to study Sampajañña principles from Theravada Buddhist Scriptures. And the last is to study the connection between Paññācetasika and the Development of Clear Comprehension in The Insight Meditation. The thesis is completed by collecting information from Theravada Buddhist Scriptures which are the Three Baskets, the Commentaries, the Sub-Commentaries and the other related Scriptures by composing the data and checking the right essences by the specialists.

From the study, it is found that Wisdom of Mental Object (Paññācetasika) is the nature of realization (Lakkhanatitukaka), understand principle of nature thoroughly, get rid of the darkness (Amoha) completely, being without obsession and being complete with concentration. Concentration causes the occurrence of wisdom which is used to attain enlightenment. Wisdom in Buddhist is the highest wisdom named Bhavanamayapanna, used for mindfulness as regards the sorrow. Not knowing sorrow is Avijja, ignorance and lack of knowledge of nature's principle. The meaning of Sorrow following Buddha's word is Dukkha Ariyasacca, the noble truth of suffering. The result of mindfulness sorrow is abandoning Samudaya (the cause of suffering), achieve Nirodha (the cessation or extinction of suffering), occur of Magga (the noble path), reach Ariyasaccani (the four noble truths) and accomplish enlightenment eventually.

Sampajañña in pali means clear consciousness, awareness while mindfulness as regards the material object and mental object in present. The Four Sampajañña is composed of Sattok- Sampajañña (mindfulness as regards the practical feeling and unpractical feeling), Suppai-Sampajañña (mindfulness as regards the suppayā feeling), Kojohn-Sampajañña (mindfulness as regards the meditation feeling) and Asummoha-Sampajañña (mindfulness as regards the every feeling at all time). Sampajañña is crucial in practice meditation. The more awareness the person has, the more mindfulness of the present moment that person can achieve. The benefit of mindfulness on present is the ability to destroy Abhijjha and Domanassa.

The practice of Satipatthana, composed of Atapi, Sampachano, Satima or Persistence, Sampajañña, Sati, performs the mindfulness as regards the body, feeling, thoughts and mind-objects. Sampajañña, composed of Panyajatasik, panya in four Sampajañña, performs as wisdom. The significances of dharma as mention above are Sila, Samadhi and Panna. Sampajañña and Panna Jatasik is almost the same. The difference is Sampajañña is weaker than Panna Jatasik. In conclusion, Sampajañña is Panna, the awareness that happen from mindfulness as regards the material object and mental object at the present moment called. Panna is nature of realizing the truth. Both dharma achieve the same task which are comprehend present, mindfulness as regards the material and mental objects, become conscious in Tilakkhana and Magga, reach Ariyasaccani and accomplish enlighten-ment.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความเมตตาอนุเคราะห์จากคณาจารย์ที่ปรึกษา
หลาย ๆ ท่าน ดังต่อไปนี้

ขอกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์
อุปสมมหาเถระ) ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ช.ศ, MA., Ph.D.) รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง เจ้าอาวาส
พิชยญาติการาม อนุเคราะห์สถานที่ศึกษาในสาขาวิปัสสนาภาวนา และสถานที่ศึกษาปฏิบัติธรรม
ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี ได้ให้โอกาสนิสิตฝึกปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลา ๗ เดือน

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาจิต จานจิต ดร. ประธานที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ให้
เกียรติเป็นประธานกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสุรชัย วราสโก ดร. ให้เกียรติเป็นคณะกรรมการ
ตรวจสอบวิทยานิพนธ์ และประธานคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณ อาจารย์จัญญุ ธรรมดา ให้เกียรติเป็นคณะกรรมการตรวจสอบ
วิทยานิพนธ์ และคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณ ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล ให้เกียรติเป็นคณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ตลอดจนแนะนำวิธีการเขียนวิทยานิพนธ์ตั้งแต่เริ่มต้น โดยให้
ข้อมูลแนะนำวิธีการเขียนวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณ อาจารย์สุภีร์ ทุมทอง ให้เกียรติเป็นคณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์
แนะนำเพิ่มเติมการเขียนวิทยานิพนธ์

ขอกราบขอบคุณคณาจารย์และเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัย เจ้าหน้าที่ห้องสมุดทั้ง
ส่วนกลางและวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ความสำเร็จในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอขอบพระคุณครูอาจารย์ที่ไม่ได้ระบุนาม
ตลอดจนนิสิตรุ่นที่ ๕ ทุกท่านที่ให้อำนาจและให้คำปรึกษาด้วยดีมาตลอดไว้ในที่นี้ด้วย คุณงาม
ความดี และคุณประโยชน์อันเกิดจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอนอบน้อมเป็นพุทธบูชา ธรรม
บูชา สังฆบูชา บิคา มารดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ และผู้มีอุปการคุณทุก ๆ ท่าน

นายพยุง พุ่มพวง

วันที่ ๑ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๕
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๒
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๓
บทที่ ๒ ปัญญาและปัญญาเจตสิกที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๔
๒.๑ นิยามความหมายและไวยากรณ์ของปัญญาและปัญญาเจตสิก	๑๔
๒.๒ เจตสิกธรรม	๑๘
๒.๒.๑ ความหมายของเจตสิก	๑๘
๒.๒.๒ ลักษณะที่จิตตุกกะของเจตสิก	๒๐
๒.๒.๓ ประเภทของเจตสิก	๒๑
๒.๒.๔ กิจหน้าที่และความสำคัญของเจตสิก	๒๒

๒.๓	ปัญญาเจตสิกธรรม	๒๓
๒.๓.๑.	ความหมายปัญญาเจตสิก	๒๓
๒.๓.๒.	ลักษณะที่จตุกกะของปัญญาเจตสิก	๒๔
๒.๓.๓.	ประเภทของปัญญา	๒๕
๒.๓.๔.	ระดับของปัญญา	๒๖
๒.๓.๕.	กิจหน้าที่ของปัญญาเจตสิก	๒๗
๒.๓.๖.	ความสำคัญของปัญญาเจตสิก	๒๘
๒.๔	กระบวนการเกิดปัญญาและปัญญาเจตสิก	๓๐
๒.๔.๑	กระบวนการรับรู้อารมณ์	๓๐
๒.๔.๒	กระบวนการเกิดความรู้	๓๕
๒.๔.๓	ปัญญา ๓	๓๖
๒.๕	ปัญญาที่มาในพระสูตรอรรถกถา ฎีกา ตำราวิชาการต่าง ๆ	๓๖
๒.๕.๑.	ปัญญาที่มาในพระสูตร	๓๖
๒.๕.๒.	ปัญญาที่มาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค	๔๐
๒.๕.๓.	ปัญญาที่มาในตำราวิชาการต่าง ๆ	๔๐
บทที่ ๓	สัมปชัญญะที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๔๓
๓.๑	ความหมายและไวยากรณ์ของสัมปชัญญะ	๔๔
๓.๒	ลักษณะที่จตุกกะของสัมปชัญญะ	๔๖
๓.๓	ประเภทของสัมปชัญญะ	๔๖
๓.๔	กิจหน้าที่และความสำคัญของสัมปชัญญะ	๕๐
๓.๕	สัมปชัญญะที่มาในพระสูตรและตำราวิชาการต่าง ๆ	๕๑
๓.๕.๑.	สัมปชัญญะที่มาในพระสูตร	๕๑
๓.๕.๒.	สัมปชัญญะที่มาอรรถกถาตำราวิชาการต่าง ๆ	๖๔

บทที่ ๔ ปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๖๕
๔.๑ ความหมายวิปัสสนา	๖๕
๔.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนาตามหลักสัททนต์	๗๐
๔.๑.๒ ความหมายของวิปัสสนาตามหลักอรรถนัย	๗๐
๔.๑.๓. วิปัสสนาในความหมายของนักปฏิบัติและนักวิชาการ	๗๑
๔.๒ สติปัฏฐาน ๔	๗๒
๔.๒.๑ ความหมายของสติปัฏฐาน	๗๒
๔.๒.๒ ประเภทของสติปัฏฐาน	๗๓
๔.๒.๓ อารมณ์ของสติปัฏฐาน	๗๕
๔.๓. การพัฒนาสัมปชัญญะ	๗๘
๔.๓.๑ การพัฒนาสัมปชัญญะตามทางทวาร ๖	๗๘
๔.๓.๒. การพัฒนาสัมปชัญญะในอิริยาบถใหญ่	๘๒
๔.๓.๓ การพัฒนาสัมปชัญญะในอิริยาบถย่อย	๘๔
๔.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับสัมปชัญญะ	๘๕
๔.๕ การพัฒนาปัญญาเจตสิกกับสัมปชัญญะ	๘๕
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๘๘
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๘๘
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๘๘
บรรณานุกรม	๑๐๑
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๖

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

ในการอ้างอิงเอกสารชั้นปฐมภูมิ นำข้อมูลจาก พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ โดยระบุ/เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๕/๔๕๖ หมายถึง พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่มที่ ๑๒ ข้อที่ ๓๔๕ หน้า ๔๕๖ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ เป็นต้น

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปิณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปิณณาสก์	(ภาษาไทย)
สั.นิ.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ม.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อจ.ทุก.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อจ.จตุกก.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อจ.ฉก.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
อจ.นวก.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก จูฬนิทส	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(ไทย)	อภิธรรมปิฎก ชัมมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(ไทย)	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปัญหาทางพระพุทธศาสนา คือ ปัญญาที่รู้เห็นถูกต้องต่อเหตุผลตามสภาพธรรมความเป็นจริงของธรรมชาติปัญญามีความหมายเดียวกับวิปัสสนา คือ วิปัสสนาปัญญา^๑ ปัญญาชนิดนี้เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้เห็นสภาพธรรมตามความเป็นจริง การรู้เห็นสภาพธรรมตามความเป็นจริงตามพุทธประสงค์ได้แก่ การรู้เห็นรูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^๒ ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตนเป็นอนัตตา

ความสำคัญของปัญญา ปัญญามีหลายระดับ ตั้งแต่ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา ภาวนามยปัญญา^๓ โดยลำดับในการเจริญปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นนั้นย่อมขจัดเสียซึ่งทิฏฐิ กิเลส คือ ความเห็นผิด คิดว่ารูปนาม ชันธ ๕ เป็นเรา แล้วก็ถูกทำลายด้วยวิปัสสนาญาณ จนเข้าไปแจ้งพระนิพพาน

ปัญญามีประโยชน์ต่อการการบรรลุธรรมปัญญาทางพระพุทธศาสนาเป็นปัญญายิ่งสูงสุด คือ ปัญญาระดับภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้ทุกข์หรือการกำหนดรู้ทุกข์ การไม่รู้ทุกข์จัดเป็นอวิชชา เพราะอวิชชา คือ ความไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง และทุกข์ตามพุทธประสงค์ ได้แก่ ทุกขสังขหรือทุกขอริยสังข^๔ การกำหนดรู้ทุกข์ เพื่อละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง ทำมรรคให้เกิดขึ้น และบรรลุอริยสังขแห่งพระนิพพานในที่สุด

เจตสิก^๕เป็นสภาวะธรรมที่มีสภาพปรุงแต่งจิตให้เป็นไปในอารมณ์อันเดียวกัน มีสภาพเป็นนามธรรม มีลักษณะต่าง ๆ กันถึง ๕๒ ประการด้วยกัน มีทั้งสภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยาгод และเจตสิกในฝ่ายใดเกิดขึ้นแล้วย่อมทำให้จิตรับรู้ไปในอารมณ์นั้น ๆ ตามสภาวะของเจตสิกธรรม

^๑ คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๕๑.

^๒ คุรยละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๗/๖๖/๑๓๒.

^๓ คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓/๒๗๑.

^๔ คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘.

^๕ คุรยละเอียดใน ข.จ. (ไทย) ๓๐/๓๕/๑๘๐.

เจตสิก มีความสำคัญ คือ เมื่อไม่มีเจตสิกแล้วจิตย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะจิตและเจตสิกเป็นสหชาติธรรมกัน คือ เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน มีที่อาศัยอันเดียวกัน ดังนั้นเจตสิกจึงมีความสำคัญต่อจิต จิตมีสภาพธรรมเป็นเพียงผู้รู้อารมณ์เท่านั้นส่วนเจตสิกเป็นผู้ปรุงแต่งอารมณ์ต่าง ๆ ให้กับจิต

ปัญญาเจตสิกเป็นธรรมชาติของเจตสิกธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งรู้สภาพธรรมตามความเป็นจริงด้วยประการต่าง ๆ มีผู้รู้ได้ให้นิยามความหมายดังนี้ ความรอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล ความรู้จักคิดพิจารณา ความเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามสภาพธรรมความเป็นจริงและรู้จักแก้ไขปฏิบัติจัดการต่าง ๆ นอกจากนี้ปัญญาเจตสิกยังมีชื่อเรียกอีกมาก คือ วิมังสาวิทธีบา^๖ ปัญญินทริย^๗ ปัญญาพละ,^๘ อโหมหะ^๙ ทัมมวิจยสัมโพชฌงค์^{๑๐} สัมมาทิฏฐิ^{๑๑} โยนิโสมนสิการ^{๑๒} เป็นต้น

มีความสำคัญ คือ ปัญญาตามพุทธประสงค์ ก็เพื่อเป็นไปสู่ความพ้นทุกข์ ปัญญานี้ต้องร่วมกับศีลและสมาธิ โดยมุ่งหมายเอา “วิปัสสนาปัญญา” คือปัญญาที่เกิดขึ้นในสติปัฏฐาน ๔ เป็นปัญญาที่มีการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ ตั้งแต่มีกำลังน้อยจนถึงมีกำลังมาก

สัมปชัญญะ หรือ สัมปชาโนเป็นความรู้ที่ถูกต้อง ความรู้สึกตัวขณะกำหนดอารมณ์ของรูปธรรมและนามธรรม ได้แก่ สัมปชัญญะ ๔^{๑๓} คือ ๑. สาดถกสัมปชัญญะ, ๒. สัมปายสัมปชัญญะ, ๓. โจรสัมปชัญญะ, ๔. อสัมโมหะสัมปชัญญะ,

สัมปชัญญะมีความสำคัญมากต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพราะความรู้สึกตัวของผู้ปฏิบัติมีมากยิ่งขึ้นเท่าไร ก็สามารถรับอารมณ์ปัจจุบันมากขึ้นเท่านั้นและประโยชน์ของปัจจุบันอารมณ์ ได้แก่ การทำลายอกิขณาและโทมนัส การเจริญสติปัฏฐานนั้น จุดประสงค์อันสำคัญเพื่อทำลายอกิขณาและโทมนัส ความเพียรอย่างเดียว สติอย่างเดียวหรือปัญญาอย่างเดียวไม่สามารถทำลายอกิขณาและโทมนัส หรือให้เกิดวิปัสสนาปัญญาได้ เพราะไม่มีอารมณ์ปัจจุบัน และอารมณ์ปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่การให้เกิดวิปัสสนาภาวนา

^๖ คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๒.

^๗ คุรยละเอียดใน อจ.ภก. (ไทย) ๒๒/๓/๔๕๕.

^๘ คุรยละเอียดใน อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๖/๒๕๐.

^๙ คุรยละเอียดใน อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๔/๑๘๗.

^{๑๐} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๒/๑๐๕.

^{๑๑} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๕/๒๕๘.

^{๑๒} คุรยละเอียดใน ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๓๖๐.

^{๑๓} คุรยละเอียดใน ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๐๕/๓๘๔.

ความสำคัญของปัญญาเจตสิกกับสัมปชัญญะ มีดังนี้ การปฏิบัติวิปัสสนาปัญญาเป็นสิ่งจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติ ต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักการและเหตุผลของวิปัสสนาปัญญาให้ถูกต้องเสียก่อน มิฉะนั้นก็จะทำไปอย่างผิด ๆ เพราะอาจจะเกิดความหลงผิดได้ เช่น เรื่องสติสัมปชัญญะ, สติสัมปชัญญะคือ ความรู้สึกตัวของผู้ปฏิบัติในขณะที่กำหนดรูปธรรมนามธรรม เรื่องความรู้สึกลักษณะที่ปรากฏว่า ในขณะที่นั้น ผู้ปฏิบัติต้องมีตัวกรรมฐาน คือ กาย เวทนา จิต ธรรม^{๔๔} หรือรูปกับนาม ซึ่งเป็นตัวถูกฟัง และตัวฟัง คือ อาตมปี สัมปชาโน สติมา^{๔๕} ความรู้สึกตัวในการพิจารณารูปธรรมนามธรรม มีความสำคัญยิ่งในการเจริญวิปัสสนาปัญญา และส่วนมากแล้วผู้ปฏิบัติมักนึกเอาเอง คิดเอาเอง แล้วเข้าใจว่า การนึกเอา คิดเอา นั้นเป็นความรู้สึกตัว เมื่อความรู้สึกตัวไม่เกิดขึ้นวิปัสสนาปัญญาก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อปัญญาเกิดขึ้นไม่ได้ก็ไม่เรียกว่า วิปัสสนาภาวนา ดังนั้นความรู้สึกตัวมีมากเท่าไร ก็ได้อารมณ์ปัจจุบันมากขึ้นเท่านั้น ด้วยเหตุนี้สัมปชัญญะหรือความรู้สึกตัวจึงเป็นสิ่งสำคัญของการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้ปัญญาเกิด

สภาพของปัญหาในการวิจัยเนื่องจากในปัจจุบันคนส่วนใหญ่ของสังคมไทยมีความเข้าใจเกี่ยวกับหลักธรรมของปัญญากับปัญญาเจตสิกและสัมปชัญญะคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงอย่างมาก ซึ่งปัญหาดังกล่าวได้ส่งผลต่อการปฏิบัติวิปัสสนาของสังคมไทยเป็นอย่างมากทำให้ผู้ปฏิบัติไม่เข้าใจถึงการปฏิบัติวิปัสสนาให้เกิดปัญญาอย่างแท้จริงตามหลักของพระพุทธศาสนา เช่น มีความเข้าใจว่าปัญญาทางโลกกับปัญญาทางพระพุทธศาสนามีความหมายอันเดียวกัน ส่งผลให้คนส่วนใหญ่ของสังคมนำปัญญามาใช้ในทางที่ผิดมีการแข่งขันทางปัญญากันอย่างสูง ดังมีให้เห็นเป็นตัวอย่างในสังคมปัจจุบันและปัญหาผู้ปฏิบัติส่วนใหญ่ไม่เข้าใจถึงหลักธรรมของสัมปชัญญะ เมื่อไม่เข้าใจในหลักธรรมของสัมปชัญญะซึ่งเป็นองค์คุณของการปฏิบัติแล้ววิปัสสนาปัญญาก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ และปัญหามีบางท่านเข้าใจว่าการรู้ตัวทั่วพร้อมที่เกิดกับสติ บางท่านกล่าวว่าสัมปชัญญะมีองค์ธรรม คือ ปัญญาเจตสิก ดังนั้นจึงให้ความสนใจที่จะศึกษาดังต่อไปนี้

ศึกษาหลักปัญญาและปัญญาเจตสิกธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร

ศึกษาหลักสัมปชัญญะ ที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร

ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

^{๔๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๓๖๔.

^{๔๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๓๗๐.

ด้วยเหตุนี้การศึกษาเรื่อง “ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติ วิปัสสนากาวนา” ว่าปัญญาตามพุทธประสงค์ ซึ่งรู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง ก็เพื่อเป็นไปสู่ ความพ้นทุกข์ ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนา เมื่อผู้ปฏิบัติศึกษาให้เกิดความรู้ความ เข้าใจอย่างถูกต้องแล้วนั้น ย่อมมีผลต่อการปฏิบัติที่ถูกต้องต่อเหตุเสมอ ดังนั้นจึงให้ความสำคัญใน เรื่องนี้ให้เกิดความรู้ความเข้าใจและนำไปปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง เพื่อเป็นการรักษาพระสัทธรรมให้ มั่นคงสืบไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

วัตถุประสงค์ของการวิจัยมี ๓ ข้อ ดังนี้

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักปัญญาและปัญญาเจตสิกธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาหลักสัมปชัญญะที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการ ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเอกสาร ได้ดำเนินการค้นคว้าหาข้อมูลตามแนว ทิศทางการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาของพระพุทธศาสนาพร้อมศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนา สัมปชัญญะมาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างไรกับการปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยดำเนินการตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

๑.๓.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในการศึกษาครั้งนี้ศึกษาเนื้อหา ของปัญญา ปัญญาเจตสิก สัมปชัญญะและการปฏิบัติ วิปัสสนากาวนา ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท อันได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา (ภาษาไทย) ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

๑.๓.๒ ขอบเขตของการวิจัย

ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติ วิปัสสนากาวนา

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

ปัญหาที่ต้องการทราบจากการวิจัย มีดังนี้ คือ

๑.๓.๑ หลักปัญญาและปัญญาเจตสิกธรรมที่มากในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้กล่าวไว้อย่างไร

๑.๓.๒ หลักสัมปชัญญะ มากในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้กล่าวไว้อย่างไร

๑.๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาสาสามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้อย่างไร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย ดังนี้

๑.๔.๑ ปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมที่ประกอบกับจิต, อากาโรหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ได้แก่ความรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล ความรู้จักคิดพิจารณาความเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงและรู้จักแก้ไขปฏิบัติจัดการต่าง ๆ

๑.๔.๒ ปัญญินทรีย์ หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า ปัญญินทรีย์

๑.๔.๓ สัมปชัญญะ หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียดความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญาปัญญินทรีย์ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สัมปชัญญะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

สัมปชัญญะ ความรู้ตัว, สำนักตระหนักชัดด้วยปัญญา มี ๔ ได้แก่

๑. สาทถกสัมปชัญญะ
๒. สัมปายสัมปชัญญะ
๓. โจรสัมปชัญญะ
๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ

๑.๔.๔ วิปัสสนา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร ความวิชัย
 ธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะ ที่ฉลาด
 ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญา
 เครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลุก ปัญญา
 ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสง
 สว่างคือปัญญาปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้น
 ธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

๑.๔.๕ วิปัสสนาภูมิ ๖ หมายถึง ชั้น ๕, อายุคนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒,
 อริยสัจ ๔, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งเมื่อก้าวโดยย่อแล้ว วิปัสสนาภูมิ ๖ ก็ได้แก่ นามกับรูป และ
 ภูมิทั้ง ๖ นี้ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาหรือเป็นกรรมฐานของวิปัสสนา หรือเป็นธรรมที่อบรม
 เพื่อให้เกิดปัญญา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ "การทำวิจัย" มีดังนี้

๑.๖.๑ งานด้านตำราวิชาการที่เกี่ยวข้อง

๑. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า “วิปัสสนา” แปล
 ง่าย ๆ ว่า “การเห็นแจ้ง” หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการ
 ฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดในสิ่งทั้งหลายอย่างตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้
 เข้าใจตามความเป็นจริงหรือตามสิ่งเหล่านั้นเป็นของตนเอง (ไม่ใช่เห็นตามที่เราวาดภาพให้มันเป็น
 ด้วยความชอบ ความชัง ความอยากได้หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเจนเข้าใจจริง จนถอน
 ความหลงผิด รู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่ง
 การมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดเพิ่มขึ้น

เรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้นเรียกว่า “ญาณ” มีหลายระดับ ญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า “วิชชา” ^{๑๖}

๒. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ สัมมาสมาธิและสมาธิ แบบพุทธว่า วิปัสสนามีวิธีปฏิบัติสำคัญที่เรียกว่า สติปัฏฐาน คือ การเอาสติมาใช้ในการที่จะกำหนดอารมณ์ต่าง ๆ หรือตามคู่สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปในชีวิตจิตใจของเรา เอาสติจับให้ทันหมด แล้วส่งให้ปัญญาพิจารณา สติกับปัญญาทำงานคู่กัน (ปัญญาในที่นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ) ขอเปรียบเทียบให้ฟัง เหมือนกับตาเรานี้เป็นปัญญาเราจะมองเห็นอะไรสิ่งนั้นต้องอยู่ต่อหน้า ถ้าสิ่งนั้นมันล่องลอยไปก็มองไม่ได้ ปัญญาก็ต้องมองสิ่งที่อยู่ต่อหน้าจิต สิ่งนั้นจะอยู่ต่อหน้าจิตได้อย่างไรก็ต้องจับหรือกำกับไว้ก็คือ สติ สติจับสิ่งนั้นไว้ต่อหน้าแล้วปัญญาก็เหมือนตาที่มองเห็น ^{๑๗}

๓. พระธรรมธีรราชฆาตุมุณี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ. ๕) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน) ว่า ปัญญามี ๓ อย่าง คือ สุตตมยปัญญา ได้แก่ปัญญาที่เกิดจากการฟัง เกิดจากการเรียน เกิดจากการดูหนังสือ เกิดจากการท่องการจำ ได้ จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการนึกคิด ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ

- (๑) สุตตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการสดับตรับฟัง เป็นต้น
- (๒) วัตถานปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการลงมือเจริญสติปัฏฐาน ๔
- (๓) สัมมสนปัญญา ปัญญาเกิดจากการพิจารณาสติปัฏฐาน ๔ มี อยู่ ๑๓ ชั้น
- (๔) อภิสมยปัญญา ปัญญาทำลายกิเลส ละกิเลสได้โดยเด็ดขาด ซึ่งเป็นผลของการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ชั้นสูงสุด ^{๑๘}

๔. พระธรรมธีรราชฆาตุมุณี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ. ๕) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน) ว่า สมุทฺทชาโน แปลและความหมายได้ ๑๐ อย่าง ดังสรุปได้ดังนี้ คือ

- (๑) สมุทฺทชาโน แปลว่า “รู้ถึงที่สุดอย่างแจ่มแจ้ง”
- (๒) สมุทฺทชาโน แปลว่า “รู้โดยรอบอย่างชัดเจน”
- (๓) สมุทฺทชาโน แปลว่า “รู้พร้อมอย่างดี”

^{๑๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ :บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๓๐๖ – ๓๐๗.

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบัณฑิตธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๖.

^{๑๘} พระธรรมธีรราชฆาตุมุณี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ. ๕), วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖.

- (๔) สมุชชาโน แปลว่า “รู้พร้อมอย่างไม่หลง”
- (๕) สมุชชาโน แปลว่า “รู้ชัดกิเลส”
- (๖) สมุชชาโน แปลว่า “รู้วิเศษในธรรม”
- (๗) สมุชชาโน แปลว่า “รู้ นำออกจากกองทุกข์”
- (๘) สมุชชาโน แปลว่า “รู้สุขอันสูงเลิศ”
- (๙) สมุชชาโน แปลว่า “รู้ธรรมอันประเสริฐ”
- (๑๐) สมุชชาโน แปลว่า “รู้ประจักษ์ด้วยการละ”^{๑๕}

๕. พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ได้กล่าวสรุปถึงองค์ประกอบหรือหัวใจสติปัฏฐาน ๔ ไว้ในหนังสือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ว่า องค์ประกอบหรือหัวใจสติปัฏฐานนั้น คือ อาตปปี สัมปชชาโน สติมา อาตปปี ซึ่งมีหน้าที่ คือ อาตปปี (วิริยะ) ทำหน้าที่เพียรพยายามตั้งใจเอาใจใส่ มีโยนิโสมนสิการตามกำหนดสภาวะการณต่าง ๆ สติมา (สติ) มีหน้าที่กำหนดไม่ให้เกิดเคลื่อนจากปัจจุบันอารมณ์ ไม่เผลอเผลอหลงลืม และมีสมาธิเป็นองค์ประกอบร่วมด้วย สัมปชชาโน (สัมปชัญญะ) ทำหน้าที่กำหนดรู้การเกิดดับของรูปนามสังขาร มีความรู้ความเข้าใจสภาวะการณนั้นตามความเป็นจริง เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สรุปรวมเป็นองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ทำหน้าที่กำหนดปัจจุบันอารมณ์ การกำหนดแต่ละครั้งเป็นการกักร้อนบั่นทอนกิเลสที่เกาะกุมจิตที่ละนิดที่ละน้อย เรียกว่า “กร่อนทีละนิดทีละน้อย” กิเลสจะค่อย ๆ บางเบาจนไปในที่สุด องค์ประกอบทั้ง ๔ นี้ เกิดขึ้นพร้อมกันและดับไปพร้อมกัน^{๑๖}

๖. พระโศภณมหาเถระ (มหาสิยาตอ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ มหาสติปัฏฐานสูตรว่า สมุชชฌณ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

(๑) ความรู้ชอบโดยประการต่าง ๆ คือ ความรู้อย่างถูกต้องโดยสภาวะลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ หมายถึง ลักษณะเฉพาะของรูปนามแต่ละอย่าง เช่นปฐวีมีลักษณะแข็ง/อ่อน อาโปมีลักษณะไหล/เกาะกุม เป็นต้น

(๒) ความรู้ชอบโดยพิเศษ คือ ความรู้อย่างถูกต้องโดยลักษณะทั้งสามอย่างนั้น ซึ่งพิเศษกว่าความรู้โดยสมมุติบัญญัติของคนทั่วไป

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ. ๘), วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน), หน้าที่ ๗๔๒-๗๔๖.

^{๑๖} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยราชวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๓๐.

(๓) ความรู้อย่างบริบูรณ์โดยประการต่าง ๆ คือ ความรู้อย่างถ้วนทั่วไม่ขาดไม่เกินโดยลักษณะทั้งสามนั้น

(๔) ความรู้เองโดยประการต่าง ๆ คือ ความรู้จากประสบการณ์ของตนเอง ไม่ใช่ความรู้จากการฟังผู้อื่นหรือนึกคิดใคร่ครวญ

(๕) ความรู้อย่างบริบูรณ์โดยพิเศษ คือ ความรู้อย่างถ้วนทั่วซึ่งพิเศษกว่าความรู้โดยสมมุติบัญญัติ^{๒๐}

๑.๖.๒ งานด้านการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑. พระครูสุนทรสุตสาร (พยุง กตปุญโญ). ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ ชั้น ๕ อัน เป็นภูมิของวิปัสสนา : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๑ เดือน” พบว่า ชั้น ๕ ตามที่ทราบกันว่า รูป-นามนั้น คนละส่วนกันมีเกิดแล้วก็มีดับ บังคับบัญชาอะไรไม่ได้ เป็นไปตามความปรารถนา สมดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สนฺทิกฺขโก (ผู้ปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง) ปจฺจตฺตฺเวทิตพฺโพ วิญญูหิตติ (วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน) นั้น ยังนำมาเผยแผ่สอนพระภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา ให้ได้มีความรู้ และนำไปปฏิบัติได้ดีกว่าก่อนที่ยังไม่ได้ศึกษาเสียอีก และยังทำคำสอน ปรัชญา ปฏิบัติ ปฏิเวธ ทั้ง ๓ ให้ครบบริบูรณ์อีกด้วย^{๒๑}

๒. พระมหาสมพงษ์ ภูทาทจาโร (ปัตถามา) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์นิเวศ ๕ อันเป็นธัมมารมณ์ของวิปัสสนากาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๑ เดือน” พบว่า การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนั้น เริ่มต้นจากการชำระศีลของตนให้บริสุทธิ์ รักษาศีล ๕ ให้บริบูรณ์ ผู้ปฏิบัติควรเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย ต้องตัดความกังวลทั้งหลายให้หมด เลือกสถานที่ปฏิบัติให้เหมาะสม เข้าหาผู้เป็นกัลยาณมิตร สมาทานกรรมฐาน เพื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ และหมั่นส่งอารมณ์กับพระวิปัสสนาจารย์เพื่อท่านจะได้แนะ นำชี้แนะ จนสามารถเข้าถึงสถานะอันแท้จริง

นิเวศ ๕ ตามหลักทฤษฎีนั้น กล่าวไว้ชัดเจนในคัมภีร์มหาสติปัฏฐานสูตร ในการปฏิบัตินั้นได้เห็นชัดเจน เมื่อสติมีกำลังมาก สามารถตามระลึกรู้ นามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์ จึงเป็นกฎธรรมชาติตามความเป็นจริงของชีวิตลักษณะชีวิตที่เบื่อน่ายในรูปนามที่ปรากฏแล้วอีก

^{๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาตอ) รจนา, มหาสติปัฏฐานสูตร, พระคันธสารากิจส์ แปลและเรียบเรียง พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๐.

^{๒๑} พระครูสุนทรสุตสาร (พยุง กตปุญโญ), “ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๑ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า (ก).

เมื่ออินทรีย์สมคูลมีกำลังจะเกิดปัญญาแจ้งในรูปนามตามความเป็นจริง เข้าถึงจุดหมายอันสูงสุด ในพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน^{๒๓}

๓. ปารมิตา บุญประเสริฐ ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์โพชฌงค์ในสติปัฏฐาน ๔” พบว่า ความหมายและความสำคัญของโพชฌงค์ คือ ความพร้อมแห่งองค์ประกอบ ๗ ประการ ได้แก่ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิณีต ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา ซึ่งธรรมทั้ง ๗ ประการ มีหลักการ และวิธีการเจริญโพชฌงค์ ในชั้นมานุปีสนาสติปัฏฐาน ซึ่งประกอบไปด้วย อาตปปี สติมา สัมปชาโน ทั้ง ๓ ประการนี้ หมายถึง ความเพียร กำหนดถูกต้องผู้ปฏิบัติได้ปัจจุบัน อารมณ์^{๒๔}

๔. จิรโชติ สงวนปิยะพันธ์ ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาผัสสะเจตสิกกับการปฏิบัติวิปัสสนา เฉพาะการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, พบว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานด้วยหลักการเจริญ สติปัฏฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม โดยการเพียรระลึกที่ผัสสะเจตสิก เมื่อกระทบอารมณ์ ๖ ชนิดมีรูปธรรม ๕ คือ การเห็น ๑ การได้ยิน ๑ การได้กลิ่น ๑ การสัมผัสรสอาหาร ๑ การสัมผัสทางกาย ๑ และมีนามธรรม ๑ คือ การรับรู้ทางใจในขณะปัจจุบัน ที่กระทบอยู่นั้น ๆ คือ การกำหนดรู้ในอาการ ของวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง^{๒๕}

๕. อัยญาค์ สุวรรณมิตสระ ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน” พบว่าหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นหนทางสายเอกที่จะนำไปสู่การรู้แจ้งในสังขาร และเข้าถึงความจริง ซึ่งเป็นสภาวะถูก ทำลายไป อันเป็นจุดมุ่งหมายของผู้ปฏิบัติ ฉะนั้น พระวิปัสสนาจารย์จึงใช้หลักสติปัฏฐาน ๔ ที่ ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ด้วยการกำหนดรู้ในกาย เวทนา จิต ธรรม เป็นกรอบในการปฏิบัติ และตรวจ สอบความก้าวหน้าทางจิต^{๒๖}

^{๒๓} พระมหาสมพงษ์ ภูทาทาโร (ปัตถามา), “การศึกษาวิเคราะห์นิเวศ ๕ อันเป็นธัมมมารมณของวิปัสสนา กาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย ; มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า (ก).

^{๒๔} แม่ชีปารมิตา บุญประเสริฐ, “การศึกษาวิเคราะห์โพชฌงค์ในสติปัฏฐาน ๔”, วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า (ก).

^{๒๕} จิรโชติ สงวนปิยะพันธ์, “ศึกษาผัสสะเจตสิกกับการปฏิบัติวิปัสสนา เฉพาะการปฏิบัติวิปัสสนา กาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า (ก).

^{๒๖} อัยญาค์ สุวรรณมิตสระ, “ศึกษาไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะ กรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า (ก).

๖. พระมหาสุเรศ สุเรโธ (แจ่มแจ้ง) ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดนามรูปในอริยปถพีพะพะ ในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนา” พบว่าหลักการและวิธีการกำหนดรูปนามตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง คือ สติปัฏฐาน ๔ กล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ในตอนต้นกล่าววิธีการปฏิบัติตามรู้ภายใน ภายนอก ทั้งภายในและภายนอก ผลตามสภาวะเกิดดับ ตลอดจนถึงแนวทางการวางสติไม่ยึดมั่นถือมั่น ส่วนวิธีการกำหนดรูปนามในอริยปถพีพะพะนั้น ได้กล่าวในอริยปถพีพะพะของกายนุปัสสนาสติปัฏฐานสูตร ^{๒๗}

๗. พระปลัดทะนงค์ ชยนุโต (เทพนิยม) ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์อินทรีย์ อันเป็นภูมิวิปัสสนาเฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน” พบว่าผู้ปฏิบัติวิปัสสนากาวนาศึกษาและปฏิบัติไปตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ ย่อมได้เห็นผลตามสมควรแก่ผู้ปฏิบัติต้องมีการปรับอินทรีย์ ๕ เพื่อความสมดุลของอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญาเมื่ออินทรีย์สมดุลจึงเป็นสภาพเหมาะต่อการเห็นธรรม โดยกำหนดรูปนาม ขันธ์ ๕ อายุขณะ ๑๒ เป็นต้น กำหนดรู้ไปตามลำดับตามหลักและวิธีการในสติปัฏฐาน ๔ คือ กายเวทนา จิต ธรรม ก็จะทำให้การปฏิบัติเกิดผลตามวิปัสสนาญาณ ^{๒๘}

๘. สุระศักดิ์ มะลิวัลย์ ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์วิสุทธิ ๗ และโสฬสญาณที่มีผลต่อการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะผู้ที่เข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนาเป็นเวลา ๗ เดือน” พบว่าการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ แบบพองยุบนี้มีความมั่นคงของสติเป็นอย่างมากประกอบกับการเปลี่ยนอริยาบถ นั่งสมาธิ และเดินจงกรม ให้มีระยะเวลา พอ ๆ กัน ทั้งขณะนั่ง และขณะเดิน ทำให้มีการปรับอินทรีย์ให้ไปพร้อม ๆ กันทำให้เกิดความมั่นคงทางด้าน ศรัทธา วิริยะ สมาธิ สติ และปัญญาในการตามรู้สภาวะธรรมในแต่ละดับก็มีความชัดเจน รวมทั้งบริกรรมกาวนาแบบพองยุบก็ยังช่วยให้สติมีกำลังเข้มแข็งมีที่ยึดเหนี่ยว มีสติคอยระลึกรสภาวะธรรมต่าง ๆ ได้ไม่หลงไปในอดีตที่ผ่าน ๆ มา หรือในอนาคต เพราะคำกาวนา

^{๒๗} พระมหาสุเรศสุเรโธ (แจ่มแจ้ง), “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดนามรูปในอริยปถพีพะพะ ในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า (ก).

^{๒๘} พระปลัดทะนงค์ ชยนุโต (เทพนิยม), “ศึกษาวิเคราะห์อินทรีย์อันเป็นภูมิวิปัสสนา : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า (ก).

นี้ทำให้สอดคล้องกับความเป็นจริงในปัจจุบัน และ สังเกตเห็นความเปลี่ยนแปลง ของสภาวะธรรม เหล่านั้นได้ดี^{๒๕}

๕. พัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาสังโยชน์ ในการปฏิบัติวิปัสสนา ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” พบว่าการปฏิบัติ วิปัสสนา ที่ถูกต้องสอดคล้องกับพระไตรปิฎก คือ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ผู้ที่ปฏิบัติใช้ เป็นหลักในการเจริญวิปัสสนา จนเห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง สังโยชน์ คือ กิเลสผูกมัดใจ ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้ในสังสารวัฏ ในการศึกษานี้ ศึกษาสังโยชน์ ๕ ประการ คือ ลักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัมมัตตปริมาส กามราคะ ปฏิฆะ^{๒๖}

จากการทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องไม่ปรากฏพบเอกสารและ รายงานการวิจัยที่เกี่ยวกับเรื่องปัญญาเจตสิกและการพัฒนาสัมปชัญญะโดยตรงแต่อย่างใด แต่พบ การทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการ ปฏิบัติวิปัสสนาสติปัฏฐานที่เกี่ยวข้อง อย่างเพียงพอต่อการวิจัยนี้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษา เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยการศึกษาภาคเอกสาร เชิงวิเคราะห์ โดยได้แบ่งการวิจัย วิธีการสืบค้นข้อมูล และลำดับเอกสารไว้ดังนี้

๑.๗.๑ ระเบียบวิธีวิจัยเป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร

ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ ศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย โดยวิธีการ สืบค้นข้อมูลที่มีปรากฏเป็นหลักคำสอนเรื่อง"การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔" และหมวดธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องซึ่งเป็นข้อมูลเบื้องต้น

ศึกษาเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้จากการสืบค้นคัมภีร์อรรถกถาฎีกา และ ปกรณ์วิเสส ที่ ขยายความตามพระไตรปิฎกให้กระจ่างขึ้นรวมทั้งเอกสารงานวิจัยวิทยานิพนธ์ ตำรา และวารสาร อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นข้อมูล

^{๒๕} สุระศักดิ์ มะลิวัลย์, “การศึกษาวิเคราะห์หิวสุทธิ ๗ และ โสฬสญาณ ที่มีผลต่อการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนาสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะผู้ที่เข้าปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า (ก).

^{๒๖} พัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล, “ศึกษาสังโยชน์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะ กรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า (ก).

๑.๗.๒ วิธีการศึกษา

ทำการศึกษาเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิ ตามหัวข้อเรื่อง และค้นหาข้อมูลต่าง ๆ ที่มี ส่วนเกี่ยวข้องกับที่มีปรากฏอยู่ ณ ที่ใดบ้างแล้วนำข้อมูลที่ได้มาประมวลรวบรวมเรียบเรียง ตามลำดับ ความสำคัญก่อน หลัง พร้อมทั้งกำหนดที่มาของข้อมูลเหล่านั้น โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญในการ สืบค้นหาแหล่งที่มาของข้อมูลเหล่านั้น ในกรณีที่ข้อมูลระดับปฐมภูมิมิปรากฏแต่ไม่ชัดเจน พร้อมนำข้อมูลระดับทุติยภูมิเข้ามาเสริม เพื่อให้เกิดความเหมาะสมและมีความสมบูรณ์ในเนื้อหา นำมารวมรวมจัดทำเป็นรูปเล่มตามรูปแบบวิทยานิพนธ์

รวบรวมเรียบเรียงข้อมูลที่ได้พร้อมส่งมอบให้ผู้เชี่ยวชาญ จำนวน ๓ ท่านตรวจสอบหา ความถูกต้องและความสมบูรณ์ของเนื้อหา

กรณีที่เนื้อหาของข้อมูลไม่ถูกต้อง นำกลับมาแก้ไขปรับปรุงและตรวจสอบจนถูกต้อง ต่อไป

๑.๗.๓ สรุปผลการวิจัย พร้อมทั้งข้อเสนอแนะในเชิงแนวคิดและการศึกษาวิจัยในครั้ง ต่อไป

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัยนี้ คือ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบหลักปัญญาและปัญญาเจตสิกธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบ หลักสัมปชัญญะ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓ ทำให้ทราบผลการศึกษาค้นคว้าความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับการพัฒนา สัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

บทที่ ๒

ปัญญาและปัญญาเจตสิกที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธเจ้าได้คำสอนจากปรากฏการณ์ธรรมชาติ ทรงค้นหาความจริงจากธรรมชาติ จนพบความจริงตามธรรมชาติเหล่านั้น และทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ตลอดพระชนมายุ ๔๕ พรรษา พระสัทธรรมคำสั่งสอนของพระองค์เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ของ เวไนยสัตว์ พระสัทธรรมคำสั่งสอนนั้นรวมเรียกว่า “อริยสัจ ๔” พระอรหันต์ทั้งหลาย ได้รวบรวมร้อยกรองไว้เป็นหมวดหมู่ ต่อมาภายหลังได้แยกหมวดหมู่นั้นเป็น พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก รวมเรียกว่า “พระไตรปิฎก” ดังนั้นปิฎกทั้งสามเกิดขึ้นได้ด้วย ด้วย พระคุณ ๓ ประการ คือ พระปัญญาคุณ พระมหากรุณาคุณ และพระบริสุทธิคุณ โดยเฉพาะพระปัญญาคุณ ประกอบด้วยพระปัญญา อันมีโดยเฉพาะพระพุทธเจ้า ๓ ประการ คือ สัพพัญญุตญาณ อสขานุปัสสญาณ อินทริยโปรปริยัตติญาณ ดังนั้นผู้ศึกษาจึงได้กำหนดประเด็น การศึกษาไว้ดังนี้

- ๒.๑ นิยามความหมายของปัญญาและปัญญาเจตสิก
- ๒.๒ เจตสิกธรรม
- ๒.๓ ปัญญาเจตสิกธรรม
- ๒.๔ กระบวนการเกิดปัญญาและปัญญาเจตสิก
- ๒.๕ ปัญญาที่มาในพระสูตรอรรถกถา ตำราวิชาการต่าง ๆ

๒.๑. นิยามความหมายและไวยากรณ์ของปัญญาและปัญญาเจตสิก

ความหมายปัญญาโดยทั่วไป หมายถึง ความรู้ทั่ว ปรินชายังรู้เหตุผลความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจยังแยกได้ในเหตุผล ดีชั่วคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น^๑ ปัญญาในอีก ความหมายหนึ่งในทางพระพุทธศาสนา คือ ปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมตาม ความเป็นจริง

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๓๑.

ในคัมภีร์ อภิธานวรรณนาได้ให้ความหมายของปัญญา ดังต่อไปนี้

ปัญญา (ป+ณา อวโพรเน+กฺวิ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ. ปัญญาเขต
 เอตยาติปัญญา สภาวะที่ช่วยให้รู้ ชื่อว่าปัญญา (ช้อน ญ, ลบ กฺวิ) นคติ ปัญญาสมา อภา แสง
 สว่างที่เสมอด้วยปัญญาไม่มี. ญาณ อุตปาติ ปัญญา อุตปาติ ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว.
 ปชานนญฺเณ ปัญญา ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่วถึง^๒

ปัญญาณ (ป + ณา อวโพรเน + ญ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ. ปชานาติ
 เอเตนาติ ปัญญาณ ปัญญาเครื่องรู้ทั่วถึง ชื่อว่า ปัญญาณะ (ช้อน ญ, อาเทศ ญ เป็น อน, น เป็น
 ณ, ลบ อ). ปัญญาณ วุจฺจติ วิปสฺสนา อนิจฺจาติปฺปกาเรสุ ปวตฺตตฺตา วิปสฺสนาทานเรียกว่า
 ปัญญาณะ เพราะเป็นไปในธรรมประการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น^๓

ญาณ (ณา อวโพรเน+ญ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ, ชานาติ อเนนาติ ญาณ
 ปัญญาเครื่องรู้ ชื่อว่า ญาณะ (อาเทศ ญ เป็น อน, น เป็น ณ, ลบ อ). ญาณญฺเณ ญาณ ปัญญา
 ชื่อว่าญาณะ เพราะอรรถว่ารู้ ญาณนฺติ ติสฺโส วิชฺชา วิชฺชา ๓ อย่าง ชื่อว่า ญาณะ^๔

วิชา (วิท ณาณ+ย+อา) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ, วิทติ ชานาตีติ วิชา
 ปัญญาที่รู้ ชื่อว่าวิชา (อาเทศ ทย เป็น ช, ช้อน ช, ลบสระหน้า). อัย โข เม พุราหฺมณฺรตฺติยา
 ปจฺเม ยาม ปจฺมา วิชฺชา อธิคฺตา อวิชา วิหฺตา พราหฺมณฺ วิชฺชาที่ ๑ นี้เราบรรลุแล้วในปฐมยาม
 แห่งราตรี อวิชาเรากำจัดได้แล้ว^๕

อโหม (น+มฺห เวจิตฺเต+ณ) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ, ความไม่หลง, น
 มฺยฺหติ เอเตนาติ อโหม ปัญญาที่ช่วยให้ไม่หลง ชื่อว่าอโหมะ (อาเทศ น เป็น อ, ลบ ณ, วุทธิ
 อฺ เป็น โอ)^๖.

^๒ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูร
 วงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

^๕ เรื่องเดียวกัน.

^๖ เรื่องเดียวกัน.

วิปัสสนา (วิ+ทิส เปกขเน+อุ+อา) วิปัสสนา, ปัญญา, ปัญญาผู้แจ้ง, วิวิธ อนุจจาทัก สงฆาเรสุ ปสฺสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่าวิปัสสนา (อาเทศ ทิส ธาตุเป็น ปสฺส, อุ เป็น อน, ลบสระหน้า). สลฺลาเวทยิตนิโรธสมาปตฺติยา โข คหปติ เทว ฌมฺมา พหุปการา สมโถ จ วิปัสสนา จ คฤหบดีธรรม ๒ อย่าง คือ สมณะ และวิปัสสนา มีอุปการะมากต่อสลฺลาเวทยิตนิโรธสมาปตฺติ^๑

สมฺมาทิฏฺฐิ (สมฺมาสทฺทูปปท+ทิส เปกขเน+ติ) สัมมาทิฐิ, ปัญญา, ความเห็นถูก, สมฺมา ทสฺสนํ สมฺมาทิฏฺฐิ, ความเห็นถูก, ชื่อว่าสัมมาทิฐิ (อาเทศ สฺต เป็น ฏฺฐ). สมฺมาทสฺสนลกฺขณาสมฺมาทิฏฺฐิ สัมมาทิฐิมีความเห็นถูกเป็นลักษณะ. สาทูริชา โลกียโลกุตฺตรวเสน, ตตฺถปุริมา จพฺพิสุทฺธิปฺปวตฺติกาเล อิตรา ฌานทสฺสนวิสุทฺธิกาเล ลพฺภติ สัมมาทิฐินั้นมี ๒ อย่าง คือ โลกียสัมมาทิฐิและโลกุตฺตรสัมมาทิฐิ, ใน ๒ อย่างนั้น อย่างแรกได้ในเวลาที่ความบริสุทธิ์ ๖ อย่างเกิดขึ้น, อย่างหลังได้ในเวลาบริสุทธิ์ด้วยญาณทัสนะ ทสฺวตฺถกาสมฺมาทิฏฺฐิ สัมมาทิฐิ มีวัตร ๑๐ อย่าง^๒

วิมฺสา (วิ+มาน วิมฺสายํ+ส+อา) วิม้งสา, ปัญญา, ปัญญาพิจารณา, การทดลอง, วิเสสน มานิชเตติ วิมฺสา จิตฺตาโภกาทิ ปัญญาที่พิจารณาเป็นพิเศษ ชื่อว่าวิม้งสา หมายถึงการเอาใจจดใจจ่อเป็นต้น (อาเทศ มานุ เป็น มํ, ทิมะ อี เป็น อี ลบสระหน้า). วิมฺสนํ วิมฺสา การพิจารณา ชื่อว่าวิม้งสา (วิ+มํส วิมฺสเน+อา, ทิมะ อี เป็น อี)^๓

วิจฺจนา (วิ+จร สลฺยเจ+อุ+อา) ปัญญา, วิจฺจณญาน, ปัญญาพิจารณา วิจฺจเรเต เอตยาติ วิจฺจนา ปัญญาเครื่องพิจารณา ชื่อว่าวิจฺจนา (วุทธิ อ เป็น อา, อาเทศ อุ เป็น อน, น เป็น ณ). วิจฺจนาปญฺญาว เสฏฺฐา ปัญญาพิจารณานั้นแหละประเสริฐสุด. เอสา เต วิจฺจณปญฺญา ปัญญาพิจารณานั้นไม่มีแก่ท่าน^๔

เนปฺกุก (นิ + ปจ ปาเก + อ) สติปัญญา, ปัญญา, ปัญญาบ่มกุศลธรรมให้สุก, นิสุเสสโต ปาเจตฺกฺุสตรมฺเมติ นิปโก, ฌานี ปุคฺคโล, บุคคลผู้บ่มกุศลธรรมให้สุกโดยไม่มีเหลือ ชื่อว่า นิปกะ ได้แก่บุคคลผู้มีปัญญา, (อาเทศ จ เป็น ก) นิปกสฺส ภาโว เนปฺกุกํ ความเป็นผู้มี

^๑ พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ปัญญา เชื่อว่าเนปิกกะ (เนปิก + ญย, ลบ ญ และสระที่ ก, วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ กย เป็น ก. ซ้อน ก) เนปิกกั วุจติ ปญญา ปัญญาท่านเรียกว่า เนปิกกะ^{๑๑}

ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว ปรีชาหยั่งรู้เหตุผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง^{๑๒}

ปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้จิตรู้เหตุผลแห่งความจริงของสภาวะธรรม และทำลายความเห็นผิด หรือ เป็นเจตสิกที่มีความรู้เป็นใหญ่ปกครองซึ่งสหัสชาตธรรมทั้งปวง^{๑๓}

ปัญญินทรีย์ หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา อินทรีย์ คือปัญญา ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาสตรา ปัญญาเหมือนปสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง สัมมาทิฐิ อันใด นี้ชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๑๔}

ปัญญา หมายถึง ภาวนามยปัญญา มี ๑๗ ชั้น คือ

๑. ปัญญา เห็นการเกิดดับของรูปนาม ซึ่งเรียกว่า อุทกยัพพญาณ
๒. ปัญญา เห็นเฉพาะการดับไปของรูปนาม ซึ่งเรียกว่า ภัคญาณ
๓. ปัญญา เห็นรูปนามเป็นของน่ากลัว ซึ่งเรียกว่า ภยญาณ
๔. ปัญญา เห็นทุกข์โทษของรูปนาม ซึ่งเรียกว่า อาทีนญาณ
๕. ปัญญา ที่เบื่อหน่ายรูปนาม ซึ่งเรียกว่า นิพพิทาญาณ
๖. ปัญญา ที่อยากพ้นจากรูปนาม ซึ่งเรียกว่า มุญจินตुकัมมยตาญาณ
๗. ปัญญา ที่พิจารณาพระไตรลักษณ์ ซ้ำ ๆ อยู่เสมอ ซึ่งเรียกว่า ปฏิสังขญาณ
๘. ปัญญา ที่วางเฉยต่อรูปนาม ซึ่งเรียกว่า สังขารูปกขาญาณ

^{๑๑} พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๒.

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๖.

^{๑๓} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปรมัตต์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิญญูณ, ๒๕๔๔), หน้า ๓๕.

^{๑๔} ทรงเกียรติ ลีมนันท์, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปรมัตต์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิจิตรหัตถกร, ๒๕๔๔), หน้า ๕๒-๕๓.

๘. ปัญญา ที่เห็นอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งเรียกว่า สัจจานุโลมิก
ญาณ

๑๐. ปัญญา ที่ทำลายโคตรของปุถุชน คือ ตัดขาดจากโคตรของปุถุชนเข้าสู่อริยโคตร
ซึ่งเรียกว่า มุญจินตุกัมมยตาญาณ

๑๑. ปัญญา ที่ตัดกิเลส ละกิเลสได้เด็ดขาด เรียกว่า มรรคญาณ

๑๒. ปัญญา ที่เป็นผลของมรรค เรียกว่า ผลญาณ

๑๓. ปัญญา ที่กลับไปพิจารณากิเลสที่ละ ที่เหลือ พิจารณามรรค ผล นิพพาน ที่
ผ่านมาแล้ว เรียกว่า ปัจจเวกขณญาณ

ปัญญาทั้ง ๑๓ ชั้นนี้ เรียกว่า ภวานามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากเจริญสติปัฏฐาน
๔ เป็นผลของการเจริญสติปัฏฐาน ๔^๕

สรุปความว่า นิยามความหมายและไพบรณของปัญญาและปัญญาเจตสิก หมายความว่า
ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว ปรึกษาหยั่งรู้เหตุผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจยังแยกได้ใน
เหตุผล ดีชั่ว คุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น ปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้
จิตรู้เหตุผลแห่งความจริงของสภาวธรรม และทำลายความเห็นผิด หรือ เป็นเจตสิกที่มีความรู้เป็น
ใหญ่ปกครองซึ่งสหชาตธรรมทั้งปวง

๒.๒ เจตสิกธรรม

๒.๒.๑ ความหมายของเจตสิก

เจตสิก หมายถึง ธรรมชาติสิ่งหนึ่ง ซึ่งประกอบกับจิต และปรุงแต่งจิตให้ประพฤติก
เป็นไปตามนั้น^๖

คำว่า “เจตสิก” มีความหมาย ๒ ประการ คือ

สภาวะประกอบกับจิต = จิตฺเตน ยุคฺตา เจตสิกกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในยุตตัตตริต

สภาวะเกิดในจิต = จิตฺเต ภา เจตสิกกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในภวตฺทริต)^๗

^๕ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ช. ๘), วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน),
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖-๑๗.

^๖ ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิก
ปรมัตถ์, หน้า ๒-๓.

^๗ พระพุทธทศตเถระ รจนา, อภิธัมมวาทาร, พระคันธสารากิจวงศ์ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร
: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยราชวันการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๔๕.

ปรหมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, ดังนั้น “เจตสิก” จึงเป็นปรหมัตถธรรมอย่างหนึ่ง เรียกว่า “เจตสิกปรหมัตถ์”^{๑๘}

เจตสิก = เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (จิตตนิสสุตตลกฺขณฺ) เจตสิกที่อาศัยจิตเกิดขึ้นนี้ เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็เพราะอาศัยจิตเป็นหัวหน้า ยกเว้นจิตเสียแล้ว เจตสิกก็รู้อารมณ์ไม่ได้ จำเป็นต้องอาศัยจิตเกิดเสมอไป ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้นย่อมเกิดในจิต หรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตยฺ์ ดังมีวจนัตถะว่า เจตสิ ภาวํ = เจตสิกํ (วา) เจตสิ นียุตํ = เจตสิกํ ธรรมชาติที่เกิดในจิต ชื่อว่า เจตสิก หรือ ธรรมชาติที่ประกอบกับจิตเป็นนิตยฺ์ ชื่อว่า เจตสิก

ลักษณะอาการของเจตสิก ที่ประกอบกับจิต มีจำนวน ๕๒ ดวงเหล่านี้เรียกว่า เจตยุตตลกฺขณฺ คือ การประกอบที่บริบูรณ์ด้วยลักษณะ ๔ ประการ ดังนี้

ลักษณะ ๔ ประการ ของเจตสิก

เอกุปฺปาท เกิดพร้อมกับจิต

เอกนิโรธ ดับพร้อมกับจิต

เอกาลมฺพน มีอารมณ์อันเดียวกับจิต

เอกวตฺตูก อาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต^{๑๙}

อธิบายลักษณะ ๔ ประการของเจตสิก

เอกุปฺปาทะ เจตสิกนี้เกิดพร้อมกันกับจิตเสมอ หมายความว่า เมื่อจิตเกิด เจตสิกก็เกิดขึ้นด้วยกัน จะว่าจิตเกิดก่อนเจตสิกเกิดทีหลัง หรือเจตสิกเกิดก่อนจิตเกิดทีหลังนั้นไม่ได้^{๒๐}

เอกนิโรธะ ในทำนองเดียวกัน เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับด้วยกัน ไม่มีใครดับก่อนหรือดับทีหลัง^{๒๑}

^{๑๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปรหมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณมิกตรี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๘.

^{๑๙} วรรณสิทธิ ไทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ทิพยวิสุทฺธิ์ การพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๕.

^{๒๐} พระอธิการพรหมมาศ ชีรภทฺโท, ปรหมัตถธรรม ๔, หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณมิกตรี อภิธรรมโชติกวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทฺธิ์, ๒๕๔๔), หน้า ๒๕.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๕.

เป็นกิจในที่นี้ ได้แก่ กิจหน้าที่การงาน หรือรสของเจตสิกธรรม มีการรับอารมณ์อันเดียวกับจิต เป็นผล คำว่าเป็นผลในที่นี้ ได้แก่ ปัจจุปัตถฐาน คือ อาการที่ปรากฏของเจตสิกธรรม, และมีการเกิดขึ้นแห่งจิต เป็นเหตุใกล้ คำว่าเป็นเหตุใกล้ในที่นี้ ได้แก่ ปทัฏฐาน คือ เหตุที่ใกล้ชิดของเจตสิก

๒.๒.๓ ประเภทของเจตสิก

ประเภทของเจตสิก มีจำนวน ๕๒ ดวงแบ่งออกเป็น ๓ พวก เรียกว่า ราสี คือ ๑. อัญญาสมานราสีเจตสิก มีจำนวน ๑๓ ดวง ๒. อกุศลราสีเจตสิก มีจำนวน ๑๔ ดวง ๓. โสภณราสีเจตสิก มี ๒๕ ดวง หรือเรียกว่า อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕^{๒๕}

๑. อัญญาสมานาเจตสิก มีจำนวน ๑๓ ดวงแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๙ ดวง

ผัสสเจตสิก เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก เจตนาเจตสิก เอกัคคตาเจตสิก ชีวิตินทรียเจตสิก มนสิการเจตสิก

ข. ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง

วิตกเจตสิก วิचारเจตสิก อธิโมกขเจตสิก วิริยเจตสิก ปิติเจตสิก นันทเจตสิก

๒. อกุศลเจตสิก มี ๑๔ ดวง

ก. โมหตุกเจตสิก ๔ ดวง

โมหเจตสิก อหิริกเจตสิก อโนตตปเจตสิก อุจจัจจเจตสิก

ข. โลดติกกเจตสิก ๓ ดวง

โลภเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก มานเจตสิก

ค. โทหตุกเจตสิก ๒ ดวง

โทสเจตสิก อีสสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก กุกกุจเจตสิก

ง. ถิทุกเจตสิก ๒ ดวง

ถีนเจตสิก มัทธเจตสิก

จ. วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ดวง

วิจิกิจฉาเจตสิก

๓. โสภณเจตสิก มี ๒๕ ดวง

^{๒๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจาริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หลักสูตรชั้นอุปาภิธรรมมิกตรี, หน้า ๒๕.

ก. โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง

สัทธาเจตสิก สติเจตสิก หิริเจตสิก โอตตัปปเจตสิก อโลภเจตสิก อโทสเจตสิก
 ตัตตรมมชฌัตตตาเจตสิก กายปีสัสถิเจตสิก จิตตปีสัสถิเจตสิก กายลหุตาเจตสิก จิตตลหุตา
 เจตสิก กายมธุตาเจตสิก จิตตมธุตาเจตสิก กายกัมมัญญาตาเจตสิก จิตตกัมมัญญาตาเจตสิก
 กายปาคุญญาตาเจตสิก จิตตปาคุญญาตาเจตสิก กายชุกตาเจตสิก จิตตชุกตาเจตสิก

ข. วิรตีเจตสิก ๓ ดวง

สัมมวาจาเจตสิก สัมมากัมมันตเจตสิก สัมมาอาชีวะเจตสิก

ค. อัปมัณญาเจตสิก ๒ ดวง

กรุณาเจตสิก มุทิตาเจตสิก^{๒๖}

ง. ปัญญาปริยเจตสิก^{๒๗} ๑ ดวง, หรือปัญญาเจตสิก, อโมหเจตสิก

ปัญญา ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมโดยทั่ว ๆ ไปตามความเป็นจริง
 เจตสิกดวงนี้ชื่อว่า ปัญญาปริยเพราะมีหน้าที่ปกครองในการรู้ต่าง ๆ โดยทั่วไปตาม
 ความป็นจริง

สรุปความว่า ประเภทของเจตสิกมีสภาวะลักษณะเฉพาะตน ๆ ถึง ๕๒ ดวงหรือ ๕๒
 ประเภท แยกเป็น ๓ ราสี คือ อัญญาสมานาเจตสิก มีจำนวน ๑๓ ดวง, อกุศลเจตสิก มีจำนวน
 ๑๔ ดวง, โสภณเจตสิก มีจำนวน ๒๕ ดวงปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกในกลุ่มโสภณเจตสิก ซึ่ง
 เป็นเจตสิกฝ่ายกุศล

๒.๒.๔ กิจหน้าที่และความสำคัญของเจตสิก

กิจหน้าที่และความสำคัญของเจตสิก โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

ในอัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ นั้น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ย่อมประกอบในจิต
 ทั้งหมด ๘๕ หรือ ๑๒๑,

ปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบในจิตไม่ได้มีดังนี้ ๖๖, ๕๕, ๑๑, ๑๖, ๓๐, ๒๐ ปกิณณก
 เจตสิก ๖ ประกอบได้มีดังนี้ ๕๕, ๖๖, ๓๘(๑๐๐), ๕๑, ๖๕, (๑๐๑)

อกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้น, โดยแบ่งออกเป็น ๕ นัย
 ดังนี้

^{๒๖} ทรงเกียรติ ถิ่นนันทภักย์, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปรมัตถ์, หน้า ๑ - ๓.

^{๒๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจารย์, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน,
 หลักสูตรชั้นจุฬาทิกรรมิกถรี, หน้า ๓๕.

โมจตุกเจตสิก ๔ ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ ดวงทั้งหมด
 โลติกเจตสิก ๓ ประกอบในโลภมูลจิต ๘ ดวงเท่านั้น
 โทจตุกเจตสิก ๔ ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวงเท่านั้น
 ถีนทุกเจตสิก ๒ ประกอบในอกุศลสังขาริกจิต ๕ ดวงเท่านั้น
 วิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ประกอบในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ดวงเท่านั้น
 โสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑ เท่านั้นโดยแบ่งออกเป็น
 ๔ นัย ดังนี้

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ประกอบในจิต ๕๕ หรือ ๕๑
 วิตีเจตสิก ๓ ประกอบในจิต ๑๖ หรือ ๔๘ คือ มหากุศลจิต ๘, โลภุตตรจิต ๘ หรือ
 ๔๐

อัปมัชฌญาเจตสิก ๒ ประกอบในจิต ๒๘ คือ มหากุศลจิต ๘, มหากริยาจิต ๘,
 ฐปาจรจิต ๑๒ (เว้นปัญจมนานจิต ๓)

ปัญญาเจตสิก ประกอบในจิต ๔๗ หรือ ๗๕ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔,
 มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหากริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔, มหัคคตจิต ๒๗, โลภุตตรจิต ๘
 หรือ ๔๐^{๒๘}

สรุปความว่า เจตสิกในกลุ่มในอัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวงนั้น สัพพจิตตสาธารณ
 เจตสิก ๗ ประกอบกับจิตได้ทั้งหมด และปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบกับจิตบางดวงได้บ้างไม่ได้
 บ้างตามสภาพธรรมนั้น ๆ, ในอกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้นจะ
 สามารถประกอบกับจิตประเภทโสภณ, และโสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๕
 หรือ ๕๑ เท่านั้น เพราะไม่สามารถประกอบกับจิตประเภทอกุศลได้

๒.๓ ปัญญาเจตสิก

๒.๓.๑ ความหมายของปัญญาเจตสิก

คำว่า ปัญญา มาจาก ป + ญา = โดยประการ ญา = รู้

ธรรมชาติ ชื่อว่า “ปัญญา” เพราะอรรถว่า รู้โดยประการ คือ หยั่งรู้เกี่ยวกับว่าเป็น
 ของไม่เที่ยง เป็นต้น^{๒๙}

^{๒๘} พระสังฆมณฑลชวตตวิภังค์ อรรถกถาวิภังค์, ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน,
 หลักสูตรชั้นอุปาภิธรรมิกตวี, หน้า ๓๕-๓๘.

^{๒๙} พระอาจารย์ไชโย อาสโภ, อภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน,
 (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๔.

ปัญญาเจตสิกมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ปัญญาอินทรีย์” คือ ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมโดยทั่ว ๆ ไปตามความเป็นจริง ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้เหตุผลของกรรม ตลอดจนถึงรู้เรื่องอริยสัจ นอกจากนี้ปัญญาเจตสิกยังมีชื่อเรียก คือ วิมังสาธิบาท^{๓๐} ปัญญาอินทรีย์,^{๓๑} ปัญญาพละ,^{๓๒} อโมหะ^{๓๓} รัมมวิจยสัมโพชฌงค์^{๓๔} สัมมาทิฏฐิ^{๓๕} โยนิโสมนสิการ^{๓๖} เป็นต้นตามกิจหน้าที่ของตน

๒.๓.๒ ลักษณะที่จตุกกะของปัญญาเจตสิก

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและตำราวิชาการต่าง ๆ ได้แสดงสภาวธรรมของปัญญาโดยลักษณะที่จตุกกะ เหตุเพราะปัญญาเจตสิก มีสถานะเป็นนามธรรมจับต้องหรือสัมผัสตามสภาวะปกติไม่ได้ แต่สามารถรับรู้สภาวธรรมของปัญญาได้ด้วยใจ (ธรรมารมณ์) คือ ลักษณะ รัสปัจจุปัญญา ปทัชฌาน เรียกว่า ลักษณะที่จตุกกะ ว่าโดยวิสุทธิ ๗ เรียกว่า ทิฏฐิวิสุทธิ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ที่มีรูปนามเป็นอารมณ์ว่าโดยญาณ ๑๖ จัดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามตามสภาวะที่เป็นจริง

ลักษณะที่จตุกกะของปัญญาเจตสิก

ชมุสภาวะปฏิเวธลักษณะ	มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวธรรม	เป็นลักษณะ
โมหะการวิทุข์สนรสา	มีการกำจัดความมืด	เป็นกิจ
อสมฺโมหปัจจุปัญจानา	มีความไม่หลง	เป็นผล
สมาธิปทัชฌานา	มีสมาธิ	เป็นเหตุใกล้ ^{๓๗}

สรุปความว่า ปัญญาเจตสิกที่มาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและตำราวิชาการต่าง ๆ แสดงในลักษณะของปัญญาเจตสิกโดย “ลักษณะที่จตุกกะ” เพื่อให้รู้ถึงสภาวธรรมของปัญญาเจตสิก ที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนา และรู้ชัดเจนไปได้ว่าสภาวธรรมของปัญญาเจตสิกได้ปรากฏเกิดขึ้นแล้วด้วยเหตุว่า ปัญญาเจตสิกมีสถานะเป็นนามธรรม ไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยทางรูปธรรมมี

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๒.

^{๓๑} อ.จ.ก.ก. (ไทย) ๒๒/๓/๔๑๕.

^{๓๒} อ.จ.ต.ก.ก. (ไทย) ๒๑/๒๖/๒๕๐.

^{๓๓} อ.จ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๓๔/๑๘๓.

^{๓๔} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๒/๑๐๕.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๕/๒๕๘.

^{๓๖} จ.อ.ติ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๓๖๐.

^{๓๗} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๕.

ทางตาเป็นต้น ดังนั้นท่านจึงแสดงโดยลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะตน รส คือ หน้าที่ หรือ ปัจจุ
 ปัญฐาน คือ ผลหรืออาการปรากฏ ปทัชฐาน คือ เหตุที่ใกล้ชิด เพราะสภาวะเหล่านี้สามารถรับรู้
 ด้วยใจเท่านั้น และการปฏิบัติวิปัสสนาให้รู้สภาวะรูปนามที่แท้จริงได้นั้นต้องอาศัยการเรียนรู้ชั้น
 “ทิกขุวิสุทธิ” จึงจะรู้เห็นรูปนามตามสภาวะที่เป็นจริงได้

๒.๓.๓ ประเภทของปัญญา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงประเภทแห่งปัญญามี ๑, ๒, ๓, และ ๔ อย่างโดย
 ลำดับ ดังต่อไปนี้ คือ

ประเภทที่ ๑

ปัญญา มี ๑ อย่าง คือ เมื่อว่าโดยสภาวะลักษณะคือ การแทงตลอดสภาวะธรรม ปัญญา
 มีอย่างเดียวกันเท่านั้น^{๓๘}

ประเภทที่ ๒

ปัญญา ๒ อย่าง, มี ๕ จตุกะ คือ เมื่อว่าโดยอำนาจ

๑. ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกียมรรค เรียกว่า โลกียปัญญา ๑, ปัญญาที่สัมปยุตด้วย
 โลกุตตรมรรค เรียกว่า โลกุตตรปัญญา ๑

๒. ปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลาย (ปัญญาสัมปยุตจากอาสวะ) เรียกว่า
 สาสวปัญญา, ปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะเหล่านั้น (ปัญญาวิปยุตจากอาสวะ) เรียกว่า
 อนาสวปัญญา,

๓. ปัญญาในการกำหนดรูปขั้น ๔ ของผู้ใคร่จะเริ่มวิปัสสนา เรียกว่า นามวิภูฐาน
 ปัญญา หรือ ปัญญาในการกำหนดรู้นาม, ปัญญาในการกำหนดรูปขั้นใด เรียกว่า รูปวิภูฐาน
 ปัญญาหรือ ปัญญาในการกำหนดรู้รูป

๔. ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต และในมรรคจิต เรียกว่า โสมนัสสหคตปัญญา คือ
 ปัญญาที่สหคตด้วยโสมนัส, และปัญญาในกามาวจรกุศลจิต และในมรรคจิต เรียกว่า อุเบกขา
 สหคตปัญญา คือ ปัญญาที่สหคตด้วยอุเบกขา.

๕. ปัญญาที่ในปฐมมรรค เรียกว่า ทัสสนภูมิปัญญา, ปัญญาที่ในมรรค ๓ ที่เหลือ
 เรียกว่า ภวานาภูมิปัญญา^{๓๙}

^{๓๘} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและ
 เรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๗๑๓.

^{๓๙} พระพุทธโฆสอาจารย์ รัตน, พระวิสุทธิมคคปกรณ์, ภาค ๓ อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๕ แปล, พิมพ์
 ครั้งแรก (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส, ๒๕๕๔), หน้า ๕ – ๖.

ประเภทที่ ๓

ปัญญา ๓ อย่าง, มี ๔ จตุกะ ดังนี้

๑. ปัญญาที่ไม่ได้ฟังจากผู้อื่น เพราะเป็นปัญญาสำเร็จด้วยอำนาจความคิดของคน เรียกว่า จินตามยปัญญา, ปัญญาที่ได้จากการฟังจากคนอื่น เพราะเป็นปัญญาที่สำเร็จด้วยการฟัง เรียกว่า สุตมยปัญญา, ปัญญาที่ถึงขั้นอัปปนา สำเร็จด้วยอำนาจภาวนาโดยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า ภาวนามยปัญญา

๒. ปัญญาที่ปรารถนาเป็นกามาวจรทั้งหลายเป็นไป เรียกว่า ปริตรตารัมมณปัญญา (ปัญญาปริตรตารัมมณ), ปัญญาที่ปรารถนาเป็นรูปาวจรและอรูปาจรทั้งหลายเป็นไป เรียกว่า มหัคคตารัมมณปัญญา (ปัญญาในมหัคคตารัมมณ), ปัญญาที่ปรารถนาพระนิพพานเป็นไป เรียกว่า อัปปมาณาตารัมมณปัญญา(ปัญญาอัปปมาณาธรรม)

๓. ปัญญาความรู้ทั่ว ๆ ๗๗ ความไม่หลง ในการละโดยไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรม และความตั้งอยู่แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เรียกว่า อายโกศล, ปัญญาที่ว่า เมื่อเราเมตตาธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิด เรียกว่า อปายโกศล, ปัญญาที่เป็นอุบายในกรณีนั้น ๆ ทั้งหมด เรียกว่า อุบายโกศล

๔. วิปัสสนาปัญญาที่ยึดมั่นอยู่ภายใน เรียกว่า อัชฌัตตภาณินิเวสปัญญา, วิปัสสนาปัญญาที่ยึดมั่นอยู่ภายนอก เรียกว่า พหิททาภาณินิเวสปัญญา, วิปัสสนาปัญญาที่ยึดมั่นอยู่ภายใน และภายนอก เรียกว่า อัชฌัตตพหิททาภาณินิเวสปัญญา^{๔๐}

ประเภทที่ ๔

ปัญญา ๔ อย่าง, มี ๒ จตุกะดังนี้

๑. เป็นญาณในอริยสัจ ๔ คือ

ปัญญาที่รู้ทุกข์ เรียกว่า ญาณในทุกข์, ปัญญาที่รู้ทุกข์สมุทัย เรียกว่า ญาณในสมุทัย, ปัญญาที่รู้ทุกข์นิโรธ เรียกว่า ญาณในทุกข์นิโรธ, ปัญญาที่รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เรียกว่า ญาณในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา^{๔๑}

^{๔๐} พระพุทธโฆสเถระ รัตนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๗๓๕-๗๓๖.

^{๔๑} พระพุทธโฆสเจ้าจารย์ รัตนา, พระวิสุทธิมรรคปกรณ์ ภาค ๓, อาจารย์ศิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๕ แปล, หน้า ๕.

๒. ความแตกฉานในวัตถุ ๔ อย่าง คือ

ความรู้ในอตตะเรียกว่า อตฺตปฏิสัมภิตา, ความรู้ในอัมมะ หรือญาณในสมุทฺถ์เรียกว่า อัมมปฏิสัมภิตา, ความรู้ในนิรุตติ เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา ความรู้ในญาณ เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตาโดยมีรายละเอียดดังนี้

อรรถปฏิสัมภิตา ได้แก่ ปัญญาอันแตกฉานในผล คือ ผลที่เกิดจากเหตุ วิบาก กิริยา นิพพาน และอรรถกถาแห่งพระบาลี

ธรรมปฏิสัมภิตา ได้แก่ ปัญญาอันแตกฉานในเหตุ คือ เหตุทั้งหมดที่ก่อให้เกิดผล กุศล อกุศล อริยมรรค และพระบาลี

นิรุตติปฏิสัมภิตา ได้แก่ ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ คือ ภาษาบาลี

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ได้แก่ ปัญญาแตกฉานในญาณทั้งสามข้างต้น^{๔๒}

สรุปความว่า ปัญญามีหลายระดับโดยแต่ละระดับนั้นมีชื่อเรียกต่างกัน มีกิจหน้าที่เหมือนกันและต่างกัน แต่เมื่อว่าโดยองค์ธรรมสภาวะแล้ว ปัญญาที่มีองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกอย่างเดียวกันหมด, และปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ การรู้เห็นรูปนาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตนเป็นอนัตตา

๒.๓.๔ ระดับของปัญญา

ปัญญามี ๕ ชั้น

๑. กัมมัสสกตาปัญญา เป็นปัญญาขั้นต้น ปัญญาที่รู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของของตน

๒. ฌานปัญญา คือ ตอนที่กำลังจะเข้าฌาน จิตยังมีมหากุศลอยู่ พอปฏิบัติไป ๆ จิตก็เริ่มสงบนิรณทก็สงบ ใจก็คิดแน่นอยู่ในฌาน ปัญญาที่ต้องมีด้วย ผู้ที่จะได้ฌานต้องปฏิสนธิแบบมีปัญญามาแต่กำเนิด จึงจะทำฌานได้

๓. วิปัสสนาปัญญา คือ เห็นโดยประการต่าง ๆ การเห็นมี ๒ อย่าง คือ

ปัญญาที่เห็นแจ้งเป็นพิเศษ คือ เห็นว่าเป็นรูปเป็นนาม ไม่ใช่เรา เราไปยึดคิดว่าเป็นตัวเราอันที่จริงมีแต่กายกับใจ รวมกันเข้าเป็นเรา

วิปัสสนาปัญญาที่เห็นความจริงของนามรูปที่เกิดดับที่เรียกว่าไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจัง ความไม่เที่ยงเพราะเกิดดับ ทุกขัง ทนไม่ได้เพราะเกิดดับ อนัตตา ไม่มีใครบังคับบัญชาได้ เพราะเกิดดับ

^{๔๒} พระพุทธทศเดระ รจนา, อภิธัมมวาทาร, พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๓๕๘-๓๕๙.

๔. มรรคปัญญา ปัญญาในมรรคจิต ทำลายกิเลสเป็นสมุทเททประหาน (ทำลาย เต็ดขาด)

๕. ผลปัญญา เสวยผลหลังจากปัญญาปราบกิเลสแล้ว^{๔๓}

สรุปความว่า ระดับของปัญญามี ๕ ชั้น คือ กัมมัตสกตาปัญญา ฌานปัญญา วิปัสสนาปัญญา มรรคปัญญา ผลปัญญา ระดับของปัญญาจัดแบ่งตามผลของกรรม

๒.๓.๕ กิจหน้าที่ของของปัญญาเจตสิก

ปัญญาเจตสิกมีกิจหน้าที่ คือ ประกอบกันกับจิต และปรุงแต่งจิตให้ขึ้นไปตามอำนาจ การปรุงแต่งโดยมีเนื้อหา ดังนี้

ตามหลักสัมปโยคณัย คือ การยกเจตสิกขึ้นเป็นประธาน แสดงการประกอบโดยเฉพาะ ๆ ของเจตสิกที่มีสภาพเกิดพร้อมกันกับจิตปัญญาเจตสิก ประกอบได้ในจิต ๔๗ หรือ ๗๕ คือ ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ประกอบกับมหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ประกอบกับมหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง ประกอบกับมหัคคตจิต ๒๗ ดวง ประกอบ โลกุตตร จิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง^{๔๔}

การแสดงตามหลักตทุขยมิสกนัย ปัญญาเจตสิกประกอบด้วยเจตสิกด้วยกัน มี เจตสิกประกอบได้ ๓๗ ดวง โดยมีเนื้อหา ดังนี้

ปัญญาเจตสิก ประกอบกับเจตสิกกลุ่มอัญญสมานเจตสิก ๑๓, และกลุ่มโสภณเจตสิก ๒๔ (เว้นตนเอง) เพราะเมื่อกล่าวตามสัมปโยคณัย ปัญญาเจตสิกนี้ประกอบกับจิตที่เป็นญาณสัมปยุตตจิต ทั้งหมด จิตที่เป็นญาณสัมปยุตตนั้น มีเจตสิกประกอบ ๓๘ ฉะนั้น ปัญญาเจตสิก จึงมีเจตสิก ประกอบ ๓๗ ดวง(เว้นตนเอง)^{๔๕}

สรุปความว่า ปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกในฝ่ายโสภณราสี หรือฝ่ายกุศล ดังนั้น ปัญญา เจตสิก จึงไม่ประกอบด้วยกันกับจิตและเจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล ปัญญาเจตสิก ประกอบร่วมกันกับ จิต ๔๗ หรือ ๗๕, และประกอบด้วยกันกับเจตสิก ๓๗ ดวง

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ไชโย อาสโภ, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตสิ รูป นิพพาน, หน้า ๔๒-๔๔.

^{๔๔} เล่มเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๔๕} เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๖.

๒.๓.๖ ความสำคัญของปัญญาเจตสิก

ความสำคัญของปัญญาเจตสิก

ปัญญามีประโยชน์ต่อการการบรรลุธรรมปัญญาทางพระพุทธศาสนาเป็นปัญญาขั้นสูงสุด คือ ปัญญาระดับภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้ทุกข์หรือการกำหนดรู้ทุกข์ การไม่รู้ทุกข์จัดเป็นอวิชชา เพราะอวิชชา คือ ความไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง และทุกข์ตามพุทธประสงค์ ได้แก่ ทุกขสังหรือทุกขอริยสัง การกำหนดรู้ทุกข์ เพื่อละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง ทำมรรคให้เกิดขึ้น และบรรลุอริยสังแก่พระนิพพานในที่สุดดังนั้นปัญญาต้องมีการพัฒนาให้เกิดขึ้นตามลำดับ และจะเจริญขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยวิธีการพัฒนาให้เกิดขึ้น โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

ขั้นตอนการการเจริญปัญญา

ในลำดับแรก ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องเรียนรู้ “ภูมิ” ของปัญญาก่อนหรือที่เรียกว่า “วิปัสสนาภูมิ” วิปัสสนาภูมิมี ๖ ประเภท ได้แก่ ชั้น ๕, อายุคนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, อริยสัง ๔, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ตามลำดับหรืออย่างใดอย่างหนึ่ง จนมีความรู้ความเข้าใจใน “ภูมิ” ประเภทต่าง ๆ จึงจะสามารถลงมือปฏิบัติได้

ขั้นตอนที่ ๒ ต้องเจริญวิปัสสนา “มูล” คือ รากฐานของวิปัสสนา ได้แก่ สีลวิสุทธิตีและจิตตวิสุทธิตี, สีลวิสุทธิตีคือ ความบริสุทธิ์แห่งศีล (ศีล) จิตตวิสุทธิตีคือความบริสุทธิ์แห่งจิต (ขณิกสมาธิ)

ขั้นตอนที่ ๓ ปฏิบัติวิปัสสนาตาม “วิสุทธิตี ๕” อันเป็น “สรณะ” ของปัญญา คือ กำหนดครูปนามที่ได้เรียนรู้มา จนเข้าถึงวิปัสสนาทั้ง ๕ คือ

ทัญญูวิสุทธิตี ได้แก่ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นรูปนาม

กังขาวิตรณวิสุทธิตี ได้แก่ ความบริสุทธิ์ของญาณที่ข้ามพ้นความสงสัย คือ ข้ามพ้นความสงสัยในรูปนามและรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม

มัลลคมัคคญาณทัตสนวิสุทธิตี ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของญาณว่าเป็นมัลลคปฏิบัติ (ทางที่จะไปหรือปฏิบัติต่อไป) และไม่ชมรรคปฏิบัติ คือ รู้ทางถูกก็ปฏิบัติต่อไปและทางผิด คือ ไม่ยึดติดใน “วิปัสสนูปกิเลส” แล้วกำหนดครูปนามจนเจริญขึ้นไป

ปฏิบัติญาณทัตสนวิสุทธิตี ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของญาณอันเป็นเครื่องดำเนินไปสู่มรรคปฏิบัติโดยส่วนเดียว คือ มีปัญญาเห็นรูปนาม เกิดดับ, เห็นรูปนามเป็นภัยที่น่ากลัว, เห็นโทษของรูปนาม, เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม, อยากหนีให้พ้นจากรูปนาม, พิจารณาไตรลักษณ์ของรูปนามอย่างกว้างขวาง, หาทางแล้ววางเฉยต่อรูปนาม, และถึงพร้อมด้วยกำลังเพื่อให้มรรคญาณเกิด

ญาณทัศสนวิสุทธิตี ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งโดยส่วนเดียวของญาณปัญญาที่
ทำลายโคตรของปุถุชน แล้วเข้าสู่โคตรของพระอริยเจ้าต่อไป^{๔๖}

อานิสงส์ของปัญญา

ปัญญานั้น เมื่อก้าวโดยพิสดารมีอานิสงส์มาก จนไม่สามารถจะนับได้ แต่เมื่อก้าว
โดยย่อแล้ว ปัญญานั้น มีอานิสงส์อยู่เพียง ๖ ประการ คือ

๑. ให้ได้มนุษย์สมบัติ
๒. ให้ได้สวรรค์สมบัติ
๓. กำจัดกิเลสต่าง ๆ มีสักกายทิฏฐิ เป็นต้น
๔. เสวยรสแห่งอริยผล เป็นต้น
๕. สามารถเข้านิโรธสมบัติได้

๖. สำเร็จความอาหุไนยบุคคล คือ เป็นผู้ควรของค่านับ เป็นผู้ควรของต้อนรับ
เป็นผู้ควรของทำบุญ เป็นผู้ควรทำอัญชลีและนาบุญของโลก^{๔๗}

สรุปความว่า ความสำคัญของปัญญาเจตสิก กระบวนการให้เกิดปัญญานั้นต้องศึกษา
“วิปัสสนาภูมิ ๖” ให้เกิดความรู้และความเข้าใจเสียก่อนและลงมือปฏิบัติตาม “มูล” รากฐานของ
วิปัสสนา หรือ วิสุทธิตี ๒ คือ ศีลวิสุทธิตี จิตตวิสุทธิตี และปฏิบัติต่อเนื่องจนเข้าถึง “วิสุทธิตี ๕”
มีทิฏฐิวิสุทธิตี เป็นต้น

๒.๔ กระบวนการเกิดปัญญาและปัญญาเจตสิก

เนื่องจากกระบวนการการเกิดปัญญาและปัญญาเจตสิกนั้นมีความเกี่ยวข้องกับ
กระบวนการรับรู้อารมณ์ทางทวารต่าง ๆ เช่น ช่องทางการรับรู้สิ่งที่ถูกรู้การรับรู้เพื่อให้ทราบถึง
กระบวนการการเกิดปัญญาเป็นอย่างไร มีลำดับขั้นตอนการรับรู้เป็นอย่างไร โดยมีกระบวนการ
ดังต่อไปนี้

๒.๔.๑ กระบวนการรับรู้อารมณ์

กระบวนการรับรู้อารมณ์ เมื่อก้าวโดย องค์กรรมปรมัตถ์ ดังแสดงต่อไปนี้

- ก. กระบวนการรับรู้อารมณ์ของมนุษย์โดยผ่านทวาร ๖ วัตถุรูป ๖ อายุตนะ ๖ ธาตุ ๖

^{๔๖} พระธรรมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิริ) ป.๕.๕), วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
บริษัท ประชูปริทัศน์ที่ดั่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๕๐.

^{๔๗} เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๑.

คำว่า ทวาร แปลว่า “ประตู” สำหรับเป็นที่เข้าออกของคนทั้งหลายมี จักขุประสาท เป็นต้น ชื่อว่าทวาร เพราะเหมือนหนึ่งประตูเป็นที่เข้าออกของ “วิถีจิต” ทั้งหมด ทวารทั้งหลายมี ๖ ทวาร^{๔๘}

วัตถุรูป ๖ มีจักขุวัตถุ เป็นต้น ย่อมเป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิกทั้งหลายและรองรับจิตและเจตสิกทั้งหลายนั้น ตามสภาพของตนเช่นเดียวกัน^{๔๙}

อายตนะ ๑๒ หรือ อายตนะภายนอก อายตนะภายในเมื่อมากระทบกันเข้าแล้ว วิถีจิตต่าง ๆ มีจักขุทวารวิถี เป็นต้นย่อมเกิดขึ้น^{๕๐}

ธาตุ ๖ มีจักขุประสาท เป็นต้น ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวะแท้ ๆ นั้นเอง^{๕๑}

ทวาร ๖, วัตถุรูป ๖, อายตนะ ๖, ธาตุ ๖ เหล่านี้ เรียกตามความหมายของชาวโลกว่า อุปกรณ์ในการรับรู้

แสดงอุปกรณ์ในการรับรู้

(๑) จักขุทวาร เป็นจักขุประสาทรูปที่ซึมทราบอยู่บริเวณตา มีลักษณะที่สามารถกระทบกับรูปารมณ์ได้คือ สิ่งที่สามารถรู้ได้ทางตา แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการมองเห็นรูป

(๒) โสตทวาร เป็นโสตประสาทรูปที่ซึมทราบอยู่บริเวณช่องหู มีลักษณะที่สามารถกระทบกับสัททวารมณ์คือ เสียงที่สามารถรู้ได้ทางหู แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการได้ยินเสียง

(๓) ฆานทวาร เป็นฆานประสาทรูปที่ซึมทราบอยู่บริเวณโพรงจมูก มีลักษณะที่สามารถกระทบกับคันธารมณ์คือ กลิ่นที่สามารถรู้ได้ทางจมูก แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการดมกลิ่น

(๔) ชิวหาทวาร เป็นชิวหาประสาทรูปที่ซึมทราบอยู่บริเวณปลายลิ้น มีลักษณะที่สามารถกระทบกับรสารมณ์คือ รสที่สามารถรู้ได้ทางลิ้น แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการลิ้มรส

(๕) กายทวาร เป็นกายประสาทรูปที่ซึมทราบอยู่ทั่วร่างกาย มีลักษณะที่สามารถกระทบกับโผฏฐัพพารมณ์คือ ความเย็น – ร้อน อ่อน – แข็ง ดึงไหว ที่สามารถถูกต้องได้ทางกาย แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการถูกต้องสัมผัส

(๖) มโนทวาร เป็นจิตที่ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ในทางทวารทั้ง ๖^{๕๒}

^{๔๘} พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์ ธรรมสาร, ปรมัตถสังคยา ปริเฉทที่ ๓ และ ๗, หน้า ๓๑.

^{๔๙} เล่มเดียวกัน, หน้า ๖๒.

^{๕๐} เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕๒.

สรุปความว่า กระบวนการรับอารมณ์มีอุปกรณ์หรือเครื่องมือในการรับอารมณ์ ที่สำคัญ เช่น กระบวนการรับรู้อารมณ์ทางจักขุ มีเครื่องมือในการรับอารมณ์ คือ “จักขุปสาท” จักขุปสาททำหน้าที่หลายประการด้วยกัน หน้าที่การทำงานในด้านแรกเรียกว่า ทวารหรือทางผ่าน เรียกว่า จักขุทวาร, ทำหน้าที่เป็นวัตถุหรือเป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิก เรียกว่า จักขุวัตถุ, ทำหน้าที่เป็นอายตนะภายใน เรียกว่า จักขายตนะ ทำหน้าที่เป็นธาตุ เรียกว่า จักขุธาตุ เป็นต้น กระบวนการรับอารมณ์ทางทวารอื่นก็เป็นไปในการทำงานเดียวกันนี้

ข. สิ่งที่ถูกรับรู้ หรือ “อายตนะภายนอก”

สิ่งที่ถูกรับรู้เรียกว่า “อารมณ์” เป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวของจิต เพราะจิตนั้นเป็นธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ หากไม่มีอารมณ์จิตก็เกิดไม่ได้ อารมณ์จัดเป็นอายตนะภายนอก เรียกว่า “อายตนะ” แยกเป็น ๖ ประเภท ตามกระบวนการรับรู้ คือ

(๑) รูปารมณ์ หรือ รูปายตนะองค์ ธรรมได้แก่ สีต่าง ๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยจักขุวิญญานจิต ๒ เท่านั้น

(๒) สัทธารมณ์ หรือ สัทธายตนะ องค์ธรรมได้แก่ เสียงต่าง ๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยโสตวิญญานจิต ๒ เท่านั้น

(๓) คันธารมณ์ หรือ คันธายตนะ องค์ธรรมได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยฆานวิญญานจิต ๒ เท่านั้น

(๔) รสธารมณ์ หรือ รสายตนะ องค์ธรรมได้แก่ รสต่าง ๆ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยชีวหอุปสาท เท่านั้น

(๕) โภกฐัพพารมณ์ โภกฐัพพายตนะ องค์ธรรมได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ดิ่งที่สามารถรับรู้ได้ด้วยกายวิญญานจิต ๒ เท่านั้น

(๖) รัชมารมณ์ หรือ รัชมายตนะ องค์ธรรมได้แก่จิต เจตสิก ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ ที่สามารถรับรู้ได้ด้วยมโนวิญญานเท่านั้น^{๕๓}

สรุปความว่า กระบวนการรับรู้อารมณ์นั้น เมื่อว่าโดยอายตนะภายในและภายนอก เป็นธรรมชาติที่เป็นเหตุเป็นผลกัน ดังแสดงดังต่อไปนี้

๑. จักขายตนะกับ รูปายตนะ ธรรมทั้งสอง เป็นเหตุ การเห็น เป็นผล
๒. โสตายตนะ กับ สัทธายตนะ ธรรมทั้งสอง เป็นเหตุ การได้ยิน เป็นผล
๓. ฆานายตนะ กับ คันธายตนะ ธรรมทั้งสอง เป็นเหตุ การได้กลิ่น เป็นผล
๔. ชิวหายตนะ กับ รสายตนะ ธรรมทั้งสอง เป็นเหตุ การรู้รส เป็นผล

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, หน้า ๑๕๓.

๕. กายายตนะ กับ โภกฐัพพายตนะ ธรรมทั้งสอง เป็นเหตุการรู้สัมผัส เป็นผล

๖. มนายตนะ กับ ฐัมมายตนะ ธรรมทั้งสอง เป็นเหตุการรู้สัมผัส เป็นผล

ค. กระบวนการรับรู้อารมณ์เมื่อว่าโดย “วิถีจิต”^{๕๔} มีลำดับการแสดง ดังต่อไปนี้

คำว่า “วิถีจิต” หมายความว่า จิต (พร้อมด้วยเจตสิก) ที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถว วิถีจิตเป็นจิตที่กำลังเกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ คือ อารมณ์^{๕๕} ๖, ได้แก่ รูปารมณ์ องค์กรธรรม ได้แก่ สีต่าง ๆ, สัทธารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ เสียงต่าง ๆ, คันธารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ, รสธารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ รสต่าง ๆ, โภกฐัพพารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ เย็น ร้อน อ่อนแข็ง หย่อน ตึง, และฐัมมารมณ์ องค์กรธรรมได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน บัญญัติ วิถีจิตเมื่อจำแนกโดยประเภทใหญ่ ๆ มี ๒ คือ

(๑) ปัญจทวารวิถี คือ ความเป็นไปของจิต และเจตสิกที่เกิดทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่ จักขุทวารวิถี โสททวารวิถี ฆานทวารวิถี ชิวหาทวารวิถี กายทวารวิถี

(๒) มโนทวารวิถี คือ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ

แสดงวิถีจิตทาง “ปัญจทวารวิถี” โดยมีลำดับการแสดงดังต่อไปนี้

เมื่อมีอารมณ์มากระทบกับภวังคจิต เป็นครั้งแรก จึงเรียกจิตดวงนี้ว่า “อดีตภวังค์” อารมณ์มากระทบกับภวังคจิต ทางปัญจทวาร เรียกว่า “ปัญจอารมณ์” ได้แก่ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสธารมณ์ และโภกฐัพพารมณ์ (อย่างไรอย่างหนึ่งที่เป็นประธาน) เมื่ออดีตภวังค์ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ภวังค์จลนนะ” คือ ภวังคจิตที่หวั่นไหวด้วยอำนาจปัญจอารมณ์,

เมื่อภวังค์จลนนะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ภวังค์คูปัจเจตนะ” ซึ่งได้แก่ ภวังค์จลนนะดวงที่ ๒ ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ ในขณะที่ยังเป็นภวังคจิตอยู่ยังไม่ยังไม่ขึ้นสู่วิถี

เมื่อภวังค์คูปัจเจตนะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ปัญจทวาราวชชนจิต” ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ

๑. ทำหน้าที่พิจารณา (หรือรับ) อารมณ์ ๕ อย่าง

๒. ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ไม่ให้เกิดขึ้นเลยเข้าไปในวิถี

เมื่อ ปัญจทวาราวชชนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ว่าเป็นอารมณ์ชนิดไหน เช่น จักขุวิญญาณจิต ๒ ทำหน้าที่รู้

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน พิรุณ ฉัตรโสภณพงศ์ เรียบเรียง, คู่มือนามวิถีและรูปวิถี, เอกสารประกอบการศึกษา, (ไม่ปรากฏสถานที่และปีที่พิมพ์), หน้า ๔-๕.

^{๕๕} พระสังฆมณฑลชวตตะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโคตติยะ ปริจเฉทที่ ๓ และ ๗, หลักสูตรชั้นอุพาทิธรรมิกโท, หน้า ๓๗.

รูปารมณฺ์, โสตวิญญานจิต ๒ ทำหน้าที่รู้สัทธารมณฺ์ เป็นต้น การที่จะรู้ว่าเป็นอารมณฺ์ชนิดไหน อารมณฺ์นั้นจะต้องปรากฏชัดกว่าอารมณฺ์อื่น ๆ จึงจะรู้อารมณฺ์นั้น ๆ ได้

เมื่อ ทวิปัญญวิญญานจิต คับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “สัมปฏิจจนจิต” คือจิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อจากทวิปัญญวิญญานจิต และจิตที่ทำหน้าที่สัมปฏิจจนจิต รับอารมณฺ์ ๕ อย่าง เหมือนกันกับ ปัญจทวาราวชชนจิต จึงรวมเรียกจิต ๓ (ปัญจทวาราวชชนจิต ๑, สัมปฏิจจนจิต ๒) ดวงนี้ว่า มโนธาตุ ๓ คือ จิตที่รับอารมณฺ์ ๕ อย่างโดยแน่นอน

เมื่อ สัมปฏิจจนจิต คับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “สันตிரณจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ได้ส่วนอารมณฺ์

เมื่อ สันตிரณจิต คับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “โวภูฏัพพนจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณฺ์ (เป็นจิตที่สำคัญที่สุดในปัญจทวารวิถี คือ มโนทวาราวชชนจิต จิตดวงนี้ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณฺ์ที่ไม่ดีให้เป็นดีได้)

เมื่อ โวภูฏัพพนจิต คับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ชวนจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณฺ์ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เป็นตัวกรรม” ก็ได้) เกิดขึ้น ๗ ขณะ

เมื่อ ชวนจิตดวงที่ ๗ คับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ตทารมณฺ์จิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ต่อจากชวนะ (เหตุที่ตทารมณฺ์จิตเกิดขึ้น ๒ ขณะนั้น เพราะการคับลงของกระแส อารมณฺ์นั้นยังมีกำลังมาก)

ดังนั้น กระบวนการเกิดปัญญาทางทวารต่าง ๆ มีจักขุทวาร เป็นต้น เมื่อมีรูปารมณฺ์มา กระทบจักขุประสาทและส่งต่อให้จักขุวิญญานเกิดขึ้นทำหน้าที่ในการเห็น การเห็นนั้นมีทั้งดีและไม่ดี กรณีที่เห็นไม่ดีก็พิจารณาอย่างแยบคายให้เป็นดีได้ทำให้ปัญญาเกิด เช่น การเห็นสุนัขเฝ้าจัดเป็น อารมณฺ์ที่ไม่ดีสำหรับบุคคลทั่วไป แต่สำหรับผู้เจริญกรรมฐานกลับเป็นอารมณฺ์ที่ดี โดยพิจารณาว่า ตัวเราและสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้เวลาตายแล้วก็มิสภาพ เช่น สุนัขเฝ้าเหมือนกัน เป็นเหตุ ให้ปัญญาเกิด^{๕๖}

สรุปความว่า กระบวนการเกิดการรับอารมณฺ์ทางทวารต่าง ๆ “ทวาร” แปลว่า “ประตู” เป็นที่เข้าออกของ “วิถีจิต” (เจตสิก) ทั้งหมด ทวารทั้งหลายมี ๖ ทวาร ได้แก่ จักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร มโนทวาร จิต (พร้อมด้วยเจตสิก) ที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกัน รับอารมณฺ์ใหม่ คือ อารมณฺ์ ๖ ได้แก่ รูปารมณฺ์ สัทธารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ โสภณารมณฺ์ และธัมมารมณฺ์นำจิตขึ้นสู่วิถีต่อไป

^{๕๖} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรม โสติกวิทยาลัย, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๗.

วิถีจิต มี ๒ ประเภท คือ ๑. ปัญจทวารวิถี ๒. มโนทวารวิถี

ใน “ปัญจทวารวิถี” นั้น มโนทวารวิชชณจิต เป็นจิตทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ เป็นจิตที่สำคัญที่สุดในวิถีจิตทางปัญจทวาร คือ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ที่ไม่ดีให้เป็นดีได้ ทำให้ปัญญาเกิด เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ”

ใน “มโนทวารวิถี” นั้นมีความละเอียดสุขุมลุ่มลึก และมีเนื้อหามากไม่ขอกกล่าวในงานวิจัยนี้

๒.๔.๒ กระบวนการเกิดความรู้

จิตเป็นสภาพธรรมที่รู้อารมณ์อยู่เสมอทางทวาร ๖ คือ รับรู้รูปารมณ์ คือ สีต่าง ๆ ทางจักขุทวาร, รับรู้สัททวารมณ์ คือ เสียงต่าง ๆ ทางโสตทวาร เป็นต้น ชื่อว่า รู้อารมณ์ แต่เป็นการรู้อารมณ์แบบธรรมดาเท่านั้น ส่วนการรู้แบบพิเศษนั้น เป็นการรู้ด้วยธรรมชาติอย่างอื่นเป็นประธาน ตามกระบวนการทางความรู้ มี ๓ ประการ ได้แก่ การรู้แบบสัญญา, การรู้แบบปัญญา, การรู้แบบวิญญานรู้ ซึ่งความรู้เหล่านี้มีความแตกต่างกันดังต่อไปนี้

ความรู้ ๓ ประการ

(๑) การรู้แบบสัญญา (สัญญาเจตสิกเป็นประธาน) คือ การรู้โดยอาศัยการกำหนดจดจำเอาไว้ได้ เช่น จำได้ว่า สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว นายดำ นายแดง คน สัตว์ สิ่งของ หรือ หรือหมวดธรรมต่าง ๆ เป็นต้น

(๒) การรู้แบบปัญญา (ปัญญาเจตสิกเป็นประธาน) คือ การรู้เหตุผลตามความเป็นจริง เช่น รู้จักบาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ และสิ่งที่มีโทษประโยชน์ หรือรู้รูปนามตามความเป็นจริง เป็นการรู้เพื่อทำลายกิเลส มีความเห็นผิดเป็นต้น ให้หมดไป

(๓) การรู้แบบวิญญานรู้ (จิตเป็นประธาน) คือ การรู้โดยอาศัยที่จิตรับอารมณ์อยู่เสมอทางทวารต่าง ๆ คือ รับรู้รูปารมณ์ทางจักขุทวาร รู้สัททวารมณ์ทางโสตทวาร รู้คันธารมณ์ทางฆานทวาร รู้รสารมณ์ทางชีวหาทวาร รู้โผฏฐัพพารมณ์ทางกายทวาร และรู้ธรรมารมณ์ทางมโนทวาร^{๕๗}

สรุปความว่า ความรู้ ๓ ประการ นั้น การรู้แบบสัญญา และการรู้แบบปัญญา เป็นผลมาจากความรู้ที่เกิดจากเจตสิกธรรม ส่วนการรู้แบบวิญญานรู้ เป็นผลมาจากความรู้ที่เกิดจากจิตธรรม

^{๕๗} พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร เรียบเรียง, พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (นนทบุรี : พิมพ์ที่ จารุชา ๑๕๘ การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑.

๒.๔.๓ ปัญญา ๓

ปัญญามี ๓ ชั้น คือ ปัญญาขั้นต้น สุตมยปัญญา ปัญญาขั้นกลาง จินตามยปัญญา ปัญญาขั้นสูงสุดภาวนามยปัญญา

(๑) สุตมยปัญญา ปัญญาที่ได้จากการฟังจากการเรียน การอ่านหนังสือต่าง ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม

(๒) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด

(๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญกรรมฐานปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดสภาวะธรรมตามความเป็นจริงนี้ได้แก่ปัญญาอันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น^{๕๔}

สรุปความว่า กระบวนการเกิดปัญญาทั้ง ๓ นั้นมีความเกี่ยวข้องสืบเนื่องกัน เริ่มตั้งแต่ สุตมยปัญญา หรือ ปัญญาขั้นต้น เป็นปัญญาที่เกิดจากการฟังจาก การเรียน การอ่าน สัมผัสเป็นเวลานาน เรียกว่า ตกผลึก เมื่อมีความรู้ ความเข้าใจมากขึ้นก็พัฒนามาเป็นจินตามยปัญญา หรือ ปัญญาขั้นกลาง ปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ใคร่ครวญหาเหตุรู้ผลในธรรมนั้น ๆ จนกระทั่งรู้เหตุ รู้ผล ในธรรมนั้น ๆ ก็นำปัญญาที่เกิดคิดพิจารณาหาเหตุผลต่าง ๆ มาเป็นอุบายในการเจริญวิปัสสนาต่อไป, ภาวนามยปัญญาหรือปัญญาขั้นสูงสุด และเป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้นโดยปราศจากปัญญาทั้งสองข้างต้น

๒.๕ ปัญญาที่มาในพระสูตรอรรถกถา ฎีกา ตำราวิชาการต่าง ๆ

๒.๕.๑ ปัญญาที่มาในพระสูตร

ปัญญาและปัญญาเจตสิกมาในพระสูตรต้นคปิฎกที่ฉนิกาย ปาฎิกวรรค สังคีตสูตร^{๕๕} ว่าด้วยการสังคยนา (เรื่องปัญญา ๓) ดังนี้

ปัญญา ๓

๑. จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด)

๒. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง)

๓. ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการอบรม)

^{๕๔} พระธรรมธีรราชมุณี (โฆทก ญาณสิริ ปร.ธ.๕), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕-๖.

^{๕๕} คูรายละเอียดใน, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓/๒๗๑.

๑. จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด)

ปัญญาที่สำเร็จด้วยความคิดเป็นไฉน ในบ่อเกิดของงานที่น้อมนำเข้าไปด้วยปัญญา หรือในบ่อเกิดของศิลปะที่น้อมนำเข้าไปด้วยปัญญาหรือในสถานที่ของวิชาที่น้อมนำเข้าไปด้วย ปัญญาบุคคลไม่ได้ฟังมาแต่ผู้อื่นกลับได้กัมมัฏสกตญาณหรือสัจจานุโลมิกญาณหรืออนุโลมิกขันติ ทิฐิรุจิ มุณีเปกขะธัมมนิชฌานขันติเห็นปานนี้อันใดว่ารูปไม่เที่ยงฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยงนี้เรียกว่า จินตามยปัญญา^{๑๐}

๒. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง)

ในการงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไป ด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้ว จึง ได้กัมมัฏสกตญาณ หรือได้สัจจานุโลมิกญาณ ว่ารูปไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยง ดังนี้บ้างว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนี้บ้างว่าวิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ได้ อนุโลมิกญาณ ขันติญาณทิฐิญาณ รุจิญาณ มุติญาณ เปกขญาณ ธัมมนิชฌานขันติญาณ อันใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา^{๑๑}

๓. ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการอบรม)

ปัญญาที่ถึงอัปนา หรือ ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่าง เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๑๒}

สรุปความว่า ปัญญา ๓ คือ จินตามยปัญญาได้แก่ ปัญญาที่เกิดจากการคิด สุตมย ปัญญาได้แก่ ปัญญาที่เกิดจากการฟัง ภาวนามยปัญญา ได้แก่ ปัญญาที่เกิดจากการอบรม

ปัญญาและปัญญาเจตสิกมาในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิกายเทศ ฆานาวปัญหานิทเทศ อหิตมาณวปัญหานิทเทศว่าด้วยปัญญา ดังนี้

คำว่า ปัญญา ในคำว่า ปัญญา สติ อธิบายว่า ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัดความวิชัย ความ เลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด เฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียดความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาจุแค้นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาจุปลุก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาจุศัสตรา ปัญญาจุปราสาทความสว่าง

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๑๖ หน้า ๓๑๗.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๔.

คือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาคุณดวงประทีป ปัญญาคุณดวงแก้วความไม่หลงมกมาย ความ
เลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ^{๖๓}

ปัญญาและปัญญาเจตสิกมาในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส ดังนี้
ว่าด้วยปัญญา ๓

คำว่า กำหนดรู้ค้นหาได้แล้ว อธิบายว่า กำหนดรู้ค้นหาด้วยปัญญา ๓ คือ

๑. ญาณปัญญา (การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก)
๒. ตีรณปัญญา (การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา)
๓. ปหานปัญญา (การกำหนดรู้ขั้นละ)^{๖๔}

สรุปความว่า กำหนดรู้ค้นหาด้วยญาณปัญญา การกำหนดรู้ค้นหาขั้นรู้จัก
ตีรณปัญญา การกำหนดรู้ค้นหาขั้นพิจารณาปหานปัญญา การกำหนดรู้ค้นหาขั้นละ

ปัญญาและปัญญาเจตสิกมาในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค
ญาณถก ว่าด้วยญาณสุตมยปัญญานิทเทส แสดงสุตมยญาณ ดังนี้

ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ เป็นอย่างไร คือ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่าง” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมา
นั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้
สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรละ” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมา
นั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมา
นั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้
สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม”ปัญญา
รู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

^{๖๓} จุ.จ.(ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

^{๖๔} จุ.จ.(ไทย) ๓๐/๕/๒๑๐.

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนแห่งความตั้งอยู่” ปัญญาผู้จัด
ธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษ” ปัญญาผู้จัดธรรม
ที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส” ปัญญาผู้
จัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ปัญญาผู้จัดธรรมที่ได้สดับมา
นั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ปัญญาผู้จัดธรรมที่ได้สดับ
มานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ปัญญาผู้จัดธรรมที่ได้สดับ
มานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี่ทุกขอริยสัจ” ปัญญาผู้จัดธรรมที่ได้สดับมานั้นชื่อ
ว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี่ทุกขสมุทขยอริยสัจ” ปัญญาผู้จัดธรรมที่ได้สดับมา
นั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี่ทุกขนิโรธอริยสัจ” ปัญญาผู้จัดธรรมที่ได้สดับมา
นั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ” ปัญญาผู้จัดธรรม
ที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ^{๖๕}

สรุปความว่า ปัญญาและปัญญาเจตสิกมาในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทา
มรรค ญาณกถา ว่าด้วยญาณสุตมยปัญญานิเทศ แสดงเรื่อง สุตมยญาณ การทรงจำธรรมที่ได้
สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่าง” ปัญญาผู้จัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ เป็นต้น

ปัญญาและปัญญาเจตสิกมาในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ปัญญา
วรรค หมวดว่าด้วยปัญญา มหาปัญญาภคณา ว่าด้วยมหาปัญญา

อนิจจานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาที่เล่นไปให้เต็มรอบ

ทุกขานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาชำแรกกิเลสให้เต็มรอบ

^{๖๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๗.

อนัตตานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญามากให้เต็มรอบ เป็นต้น^{๖๖}
สรุปความว่า ปัญญาและปัญญาเจตสิกที่มากในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย
ปฏิสัมภิตามรรค ปัญญาบรรคแสดงอนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตา
นุปัสสนา

๒.๕.๒ ปัญญาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๖๗}

บทว่า เกณภูเจเน ปญฺญา ความว่า ที่เรียกว่าปัญญา ด้วยอรรถว่า บทว่า ปญฺญา
เป็นไปเพราะอาศัยอรรถที่พึงกล่าวเฉพาะอะไร? ก็ปัญญานี้ นั้น โดยสภาวะ โดยกิจ โดยอาการ
ปรากฏ และโดยเหตุใกล้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญานั้น มีอะไรเป็นลักษณะ เป็นรส
ปัจจุปัญฐาน และเป็นปทัฏฐาน

ปัญญามีการแทงตลอดธรรมสภาวะ เป็นลักษณะ ปัญญามีการกำจัดความมืด คือ
โมหะปกปิดธรรมสภาวะเป็นรส เหมือนแสงสว่างแห่งประทีป เป็นต้น กำจัดความมืดภายนอกซึ่ง
ปกปิดด้วยวัตถุมีสิ่งที่เป็นก้อนและแผ่นผ้า เป็นต้น จริงอยู่ แสงสว่างแห่งคือ ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นทีเดียว
กำจัดความมืดแห่งหทัย เกิดขึ้นอย่างนี้ เพราะเหตุที่นั่นแหละ ปัญญาย่อมเข้าไปตั้งไว้เฉพาะโดย
อาการไม่หลุ่มหลงในสภาวะธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น ปัญญาจึงชื่อว่ามอัสัมโมหะเป็นปัจจุปัญฐาน อีก
อย่างหนึ่ง ตัวปัญญาเองซึ่งเป็นตัวเหตุ ยังอัสัมโมหะซึ่งเป็นตัวผลให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ ฉะนั้น จึง
ชื่อว่ามอัสัมโมหะ เป็นปัจจุปัญฐาน

สรุปความว่า ปัญญาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปัญญามีการแทงตลอดธรรมสภาวะ
สภาวะลักษณะ ปัญญามีการกำจัดความมืด เป็นกิจ มีอาการไม่หลุ่มหลงในสภาวะธรรมทั้งหลายโดย
อาการปรากฏหรือปัจจุปัญฐาน และมอัสัมโมหะโดยเหตุใกล้หรือปทัฏฐาน

๒.๕.๓ ปัญญาที่มากในตำราวิชาการต่าง ๆ

สัจญารู้ วิญญานรู้ ปัญญารู้ รู้ต่างกัน คือ

ก. สัจญารู้ เพียงว่า เจียว เหลือง แดง ขาว เท่านั้น ไม่สามารถจะรู้ถึงอนิจจัง ทุกขัง
อนัตตา ได้

ข. วิญญานรู้ มากกว่าสัจญาน้อยหนึ่ง คือ เจียว เหลือง แดง ขาว และรู้ซึ่งลักษณะ
ได้ แต่ไม่อาจจะให้บรรลุถึงการตรัสรู้ มรรค ผล ได้

^{๖๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๗.

^{๖๗} พระธรรมपालมหาเถระ รัตนา, ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมคคมหาฎีกา, ภาค ๓ อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย
ป.ธ.๕ แปล, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส แอนด์ กราฟฟิค, ๒๕๔๕), หน้า ๒-๖.

ก. ปัญญา รู้อารมณ์ต่าง ๆ มีสีเขียว เหลือง แดงขาว เป็นต้น ได้ดี สามารถแทงตลอดลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และสามารถให้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ได้^{๘๘}

สรุปความว่า การเกิดความรู้มี ๓ อย่าง คือ สัจญารู้ คือ รู้จำ วิญญาณรู้ คือ รู้จัก ปัญญา รู้ คือ รู้จริง

สรุปผลการวิจัยปัญญาและปัญญาเจตสิก

ในการวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาหลักปัญญาและปัญญาเจตสิกธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยมีเนื้อหา ดังนี้

ความหมายปัญญาโดยทั่วไป หมายถึง ความรู้ทั่ว ปรีชาหยั่งรู้เหตุผลความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจยังแยกได้ในเหตุผล ฉัชฺชุกุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น

ปัญญา มีองค์ธรรม คือ ปัญญาเจตสิก ดังนั้นปัญญาและปัญญาเจตสิกจึงเป็นธรรมอันเดียวกัน เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (จิตตนิสสิตลกฺขณ) ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของปัญญาเจตสิกนั้นย่อมเกิดในจิตหรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตย

ปัญญาเจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้จิตรู้เหตุผลแห่งความจริงของสภาวะธรรมและทำลายความเห็นผิด หรือ เป็นเจตสิกที่มีความรู้เป็นใหญ่ปกครองซึ่งสหชาติธรรมทั้งปวง

ปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกในฝ่ายโสภณราสี หรือฝ่ายกุศล ดังนั้น ปัญญาเจตสิก จึงไม่ประกอบรวมกันกับจิตและเจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล ปัญญาเจตสิก ประกอบรวมกันกับ จิต ๔๗ หรือ ๗๕, และประกอบรวมกันกับเจตสิกด้วยกันถึง ๗๗ ดวง

ความสำคัญของปัญญา ปัญญามีหลายระดับ ตั้งแต่ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา ภาวนามยปัญญา โดยลำดับในการเจริญปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นนั้นย่อมขจัดเสียซึ่งทิฏฐิ กิเลส คือความเห็นผิด คิดว่ารูปนาม ชันธ ๕ เป็นเรา แล้วก็ถูกทำลายด้วยวิปัสสนาญาณ จนเข้าไปแจ้งพระนิพพาน

ปัญญามีประโยชน์ต่อการการบรรลุธรรมปัญญาทางพระพุทธศาสนาเป็นปัญญาขั้นสูงสุด คือ ปัญญาระดับภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้ทุกข์หรือการกำหนดรู้ทุกข์ การไม่รู้ทุกข์จัดเป็นอวิชชา เพราะอวิชชา คือ ความไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง และทุกข์ตามพุทธประสงค์ ได้แก่ ทุกขสังหรือทุกข์ขอรียสัง การกำหนดรู้ทุกข์ เพื่อละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง ทำมรรคให้เกิดขึ้น และบรรลุขอรียสังแจ้งพระนิพพานในที่สุดดังนั้นปัญญาต้องมีการพัฒนาให้เกิดขึ้นตามลำดับ และจะเจริญขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยวิธีการพัฒนาให้เกิดขึ้น

^{๘๘} พระธรรมธีรราชมุณี (โชคก ญาณสิทธิ ป.ธ.๕), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๘๗.

สรุปว่า ปัญญาเจตสิกธรรม คือ ธรรมชาติที่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง เมื่อว่าโดย
ลักษณะที่จตุกกะ คือ มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรม เป็นลักษณะ, มีการกำจัดความมืด (อโมหะ) เป็น
กิจ, มีความไม่หลง (ติดอยู่) เป็นผล, มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้ ปัญญามีหลายระดับ ตั้งแต่ สุดตมย
ปัญญา จินตามยปัญญา ภาวนามยปัญญา โดยลำดับในการเจริญปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นนั้นย่อม
ขจัดเสียซึ่งทิฏฐิ กิเลส คือ ความเห็นผิด คิดว่ารูปนาม ชันธ ๕ เป็นเรา แล้วก็ถูกทำลายด้วย
วิปัสสนาญาณ จนเข้าไปแจ้งพระนิพพาน

บทที่ ๓

สัมปชัญญะที่มากในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา คือ ปัญญาที่เห็นถูกต้องตรงต่อเหตุผลตามความเป็นจริงของธรรมชาติ การจะเข้าถึงเหตุผลของธรรมชาติที่แท้จริงได้นั้น ต้องอาศัยความรู้และความเข้าใจทั้งทางด้านปริยัติ และด้านการปฏิบัติควบคู่กันไปเพื่อพิสูจน์เหตุผลตามคำสอนการพิสูจน์เหตุผลตามความเป็นจริงของธรรมชาติให้เข้าถึงต้องประกอบด้วยความรู้และความเข้าใจ เพราะปัญญาที่รู้เหตุผลตามความเป็นจริงนั้นอยู่ที่ความเข้าใจ สภาวะนามธรรมของจิตใจ คือ การทำงานด้วยใจ (จิตเจตสิก) เพื่อพิสูจน์เหตุผลของธรรมชาติ สิ่งที่สำคัญที่สุดอยู่ที่ ความรู้สึกตัว

ความรู้สึกตัว (เป็นชื่อของปัญญา) คือ การสัมผัสกับธรรมชาติที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเป็นอารมณ์ ทางทวารทั้ง ๖ มีทางจักขุ โสตะ เป็นต้น เรียกว่า อารมณ์ ๖ เฉพาะที่เป็นอารมณ์ปัจจุบันเท่านั้น ธรรมชาติที่เป็นความรู้สึกตัว (ทางทวารใดทวารหนึ่ง) ต่ออารมณ์ปัจจุบันนั้น เรียกว่า “สัมปชัญญะ”

คำสอนในพุทธศาสนาว่า สัมปชัญญะ เป็นธรรมที่มีอุปการะมาก ทำให้ไม่หลงลืม สติ และบางครั้งอยู่กับสติ เรียกว่า สติสัมปชัญญะ กันความยินดี ยินร้าย ในการรับอารมณ์ไว้ได้ เป็นเหตุให้พัฒนาเป็น ปัญญาที่รู้ธรรมชาติตามความเป็นจริงได้ถูกต้อง การสอนให้รู้จักความจริงของธรรมชาตินั้นมีจุดประสงค์อันสำคัญ เพื่อทำลายอกิษาและโทมนัสในโลกได้

บทที่ ๓ นี้ นำเสนอเนื้อหาสาระของสัมปชัญญะ ที่มากในพระสูตรอรรถกถา และตำราวิชาการต่าง ๆ โดยได้วางกรอบโครงสร้างในการศึกษาครั้งนี้ไว้ ๕ หมวด คือ

- ๓.๑ ความหมายของสัมปชัญญะ
- ๓.๒ ลักษณะที่จิตตกะของสัมปชัญญะ
- ๓.๓ ประเภทของสัมปชัญญะ
- ๓.๔ กิจหน้าที่และความสำคัญของสัมปชัญญะ
- ๓.๕ สัมปชัญญะที่มากในพระสูตรและตำราวิชาการต่าง ๆ

๒.๑. ความหมายของสัมปชัญญะ

ความหมายและไวยากรณ์ของสัมปชัญญะ

ในคัมภีร์อภิธานวรรณนาได้ให้ความหมายและไวยากรณ์ ดังต่อไปนี้

สมฺปชฌณ (ส + ป + ฉา อว โพรเน + ย) สติปัญญา, ปัญญา, สัมปชัญญะ, ปัญญา^๑ ประโยชน์และมีใช้ประโยชน์เป็นต้น. สมฺปชานาตีติ สมฺปชานโน ปัญญาที่รู้ทั่วถึง ชื่อว่าสัมปชานะ (อาเทศนิกหิตเป็น ม, ฉา เป็น ชา, ย เป็น อน, ลบ อ). สมฺปชานสุส ภโว สมฺปชฌณํ ความเป็นปัญญา^๑ทั่วถึง ชื่อว่าสัมปชัญญะ (สมฺปชาน+ณฺย, ลบ ณฺ และสระที่ น, อาเทศ นฺย เป็นณ, ซ้อน ณ). ภิกขุ อาตปปี สมฺปชฌณํ น ริณฺจติ ภิกขุผู้บำเพ็ญเพียร ย่อมไม่ทอดทิ้งสัมปชัญญะ สาตุถสมฺปชฌณํ สมฺปายสมฺปชฌณํ โจรสมฺปชฌณํ อสมฺโมหสมฺปชฌณนฺติ จตุพฺพิธํ สมฺปชฌณํ ปัญญามี ๔ ประการ คือ (๑) ปัญญา^๑สิ่งที่ เป็นประโยชน์และไม่ใช้ประโยชน์ (๒) ปัญญา^๑รู้ว่าควรและไม่ควร (๓) ปัญญา^๑สถานที่ควรไปและไม่ควรไป ๔. ปัญญาไม่หลงลืม^๑

ปฏิกาน, ปฏิกาน (ปฏฺ + ภา ทิตฺติยฺ + ย) ฉฺยาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ, ปฏิกาน. ปฏิมุขฺภนฺติ อุปฏฺฐนฺติ เณฺยฺยา เอเตนาคิ ปฏิกานํ ปัญญาที่ช่วยให้เญยธรรมพจน์ปรากฏต่อหน้า ชื่อว่าปฏิกานะ (อาเทศ ยฺ เป็น อน, ลบ อ) ปณฺณวโต กณฺณตฺตฺส ปฏิกานํ อนนิตฺโหติ ปฏิกาน ของผู้มีปัญญาที่กำลังกล่าวอยู่ย่อมไม่สิ้นสุด^๒

พฺพุธิ (พฺฐ อวคฺมเนต + ติ) ฉฺยาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ. พฺพุตเต เอตฺยาติ พฺพุธิ ปัญญาเครื่องตรัสรู้ ชื่อว่าพฺพุธิ (อาเทศ ตฺ ของ ติ ปัจจัย เป็น ฐ, และอาเทศ ฐ ที่สุดธาตุ เป็น ฑ) กงฺขา นิชฺชติ พฺพุธิ วฑฺฒติ ตตฺตฺสวสฺสยํได้ ปัญญา^๑ย่อมเจริญ^๓

เมธา (มิ หีสายฺ + ฐ + อ) ฉฺยาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ. สมฺโมหํ เมธติ หีสตีติ เมธา ปัญญาที่เบียดเบียนความไม่รู้ ชื่อว่าเมธา (วุทธิ อฺ เป็น เอ, ลบสระหน้า). สฺขุมฺปิ อตฺถํ เมธติ อาทาทตีติ เมธา ปัญญา^๑ที่ถือเอาเนื้อความที่ละเอียดลึกซึ้งได้ ชื่อว่าเมธา (เมอาทาน + ฐ + อ). เมธา วุจฺจติ ปณฺญา ปัญญา^๑ท่านเรียกว่า “เมธา”^๔

^๑ พระมหาสมปอง มุทิตโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๕.

มดี^๕ (มน ภาณ + ตี) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ. มนติ ชานาติ มติ ปัญญา ที่รู้ชื่อว่ามีดี (ลบ นุ) ก็เตน ชายเต มติ ปัญญาย่อมเกิดขึ้นเพราะความกลัว

มุตติ^๖ (มน ภาณ + ตี) ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ. มุนาตีติ มุตติ ปัญญาที่รู้ ชื่อว่ามีดี (ลบ นุ)

คำว่า “สมุปชาโน” แปลและความหมายได้ ๑๐ อย่าง คือ

๑. สอุปชาโน แปลว่า “รู้ถึงที่สุดอย่างแจ่มแจ้ง” หมายความว่า รู้ปัจจุบัน รู้รูปนาม รู้พระไตรลักษณ์^๗

๒. สอุปชาโน แปลว่า “รู้โดยรอบอย่างชัดเจน” หมายความว่า ผู้ปฏิบัติรู้รูปนามตามอิริยาบถน้อยใหญ่ เช่น รู้ในขณะที่ กู้ เขยียด ก้ม เงย ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น จนเกิดวิปัสสนาญาณต่าง ๆ ขึ้นมาโดยลำดับ ๆ นับตั้งแต่ญาณที่ ๑ จนถึงญาณที่ ๑๖^๘

๓. สอุปชาโน แปลว่า “รู้พร้อมอย่างดี” หมายความว่า ผู้ปฏิบัติมีความเพียร ตั้งใจทำจริง ๆ มีความรู้รูปนามอยู่ทุกขณะ มีสติจดจ่อต่อรูปนาม มีสติกำหนดได้ดีถี่ถ้วนตามสติปัญญาฐาน ๔ ไม่บกพร่อง^๙

๔. สอุปชาโน แปลว่า “รู้พร้อมอย่างไม่หลง” รู้อาการเคลื่อนไหวไปมาต่าง ๆ ของกายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นในรูปนาม ไม่เห็นผิด ไม่รู้ผิด ไม่จำผิด ไม่หลง และไม่เพลิดเพลिनอยู่ในอิฏฐารมณ ทั้งไม่หวั่นไหวเอนเอียงในอนิฏฐารมณ เห็นรูปนามเป็นแต่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และเป็นอสุกะ คือ เป็นของไม่สวยงาม^{๑๐}

๕. สอุปชาโน แปลว่า “รู้ขจัดกิเลส” หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติได้รู้รูปนาม รู้เหตุปัจจัยของรูปนาม รู้พระไตรลักษณ์ รู้ความเกิดดับของรูปนาม รู้เฉพาะความดับไปของรูปนาม รู้ทุกข์โทษของรูปนาม เมื่อหน่ายในรูปนาม อย่างหลุดพ้นไป ตั้งใจปฏิบัติอย่างเต็มที่วางเฉยต่อรูปนาม เห็นพระไตรลักษณ์อย่างชัดเจนที่สุด จิตเข้าสู่ความสงบ กิเลสก็เด็ดขาดไปจากขันธสันดาน ใจมีพระนิพพานเป็นอารมณ์^{๑๑}

^๕ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๕.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๕.

^๗ พระธรรมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๘), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๔๓.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

๖. สมุชชาโน แปลว่า “รัฐพิเศษในธรรม” หมายความว่า ธรรมนั้นมีย่อมมากถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี ย่อให้สั้น ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ย่อลงในแนวปฏิบัติเหลือ ๑ คือ อัปมาทะ แปลว่า ความไม่ประมาท^{๑๒}

๗. สมุชชาโน แปลว่า “รัฐนำออกจากกองทุกข์” หมายความว่า ความรู้ต่าง ๆ ในโลกนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อยังสรรพสัตว์ให้เบียดเบียนกันบ้าง เป็นไปเพื่อทำลายกันและกันบ้าง เป็นไปเพื่อให้หลุมหลงติดอยู่บ้าง^{๑๓}

๘. สมุชชาโน แปลว่า “รัฐสุขอันสูงเลิศ” หมายความว่า ถ้าผู้ใดมีสัมปชัญญะทั้ง ๓ ชั้น ผู้นั้นจะได้รับความสุขไปตามลำดับ ๆ เช่น สุขในเมืองมนุษย์ สุขทิพย์ คือ สุขของเทวดา เป็นต้น^{๑๔}

๙. สมุชชาโน แปลว่า “รัฐธรรมอันประเสริฐ” คือ อริยธรรม หมายความว่า ผู้ใดได้ลงมือปฏิบัติธรรม คือ ได้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ผู้นั้น ชื่อว่าได้บำเพ็ญอริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างเต็มที่^{๑๕}

๑๐. สมุชชาโน แปลว่า “รัฐประจักษ์ด้วยการละ” หมายความว่า การละนั้นมีอยู่ ๕ อย่าง คือ

- (๑) ละด้วยองค์นั้น ๆ ได้แก่ ละด้วยเจริญกรรมฐานข้อใดข้อหนึ่งตามอัชฌาศัย
- (๒) ละด้วยการข่มไว้ ได้แก่ ละปริยัติฐานกิเลส คือ นิเวศน์ ๕ ด้วยอำนาจฉันท
- (๓) ละโดยเด็ดขาด ได้แก่ ละกิเลสด้วยอำนาจอริยมรรค
- (๔) ละโดยสงบระงับ ได้แก่ ผลญาณ
- (๕) ละโดยสลัดออกไปไม่มีเหลือ ได้แก่ ถึงพระอมตมหานิพพาน^{๑๖}

สรุปความว่า ความหมายและไวยากรณ์ของสัมปชัญญะ เมื่อว่าโดยกิจหน้าที่ แปลว่า “รู้ถึงที่สุดอย่างแจ่มแจ้ง” หมายความว่า รู้ปัจจุบัน รู้รูปนาม รู้พระไตรลักษณ์ เมื่อว่าโดยการกำจัดกิเลส แปลว่า “รัฐจักกิเลส” หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติได้รู้รูปนาม รู้เหตุปัจจัยของรูปนาม รู้พระไตรลักษณ์ รู้ความเกิดดับของรูปนาม รู้เฉพาะความดับไปของรูปนาม รู้ทุกข์โทษของรูปนาม เบื่อหน่ายในรูปนาม อย่างหลุดพ้นไป เป็นต้น

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๔.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๔.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๔.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๔.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๔.

๓.๒ ลักษณะที่จตุกกะของสัมปชัญญะ

ลักษณะที่จตุกกะของสัมปชัญญะ^{๑๓}

ธมฺมสภาวะปฏิเวธลกฺขณา	มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรม	เป็นลักษณะ
โมหุทธการวิทุธฺสนรสา	มีการกำจัดความมืด	เป็นกิจ
อสมฺโมหปจฺจุปฺภูจฺจนา	มีความไม่หลง	เป็นผล
สมาธิปทฺฏจฺจนา	มีสมาธิ	เป็นเหตุไถ่

๑. ธมฺมสภาวะปฏิเวธลกฺขณา มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ หมายความว่า มีลักษณะรู้แจ้งแทงตลอดธรรมะต่าง ๆ ตามความเป็นจริง เช่น รู้รูปนาม รู้พระไตรลักษณ์ รู้มรรคผล นิพพาน และมีความรู้ถูกเป็นลักษณะ คือ เครื่องหมาย

๒. โมหุทธการวิทุธฺสนรสา มีการกำจัดความมืด คือ โมหะอันปกปิดมิให้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงเป็นกิจ

๓. อสมฺโมหปจฺจุปฺภูจฺจนา มีความไม่หลง เช่น ไม่หลงว่า รูปนามนี้เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นของสวยงาม เป็นตัวตนเราเขาเป็นปัจจุปัจฐฐาน หรือ เป็นผล

๔. สมาธิปทฺฏจฺจนา มีสมาธิเป็นเหตุไถ่ชิต ที่จะให้ปัญญาเกิด หมายความว่า ปัญญาจะเกิดได้ต้องมีสมาธิคือความตั้งใจแน่วแน่ต่ออารมณ์นั้น ๆ ^{๑๔}

สรุปความว่า สัมปชัญญะ มีองค์ธรรม คือ ปัญญาเจตสิก ดังนั้น การแสดงลักษณะที่จตุกกะ ก็เป็นไปในแนวเดียวกันกับปัญญาเจตสิก ลักษณะที่จตุกกะของสัมปชัญญะนั้น มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืด คือ โมหะ เป็นกิจหรือหน้าที่ มีความไม่หลงเป็นผล และมีสมาธิเป็นเหตุไถ่ให้เกิดปัญญา

๓.๓ ประเภทของสัมปชัญญะ

ประเภทของสัมปชัญญะมี ๔ ประการ โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

๑. ความรู้ชัดว่ามีประโยชน์แก่ตน (สาตถกสัมปชัญญะ)
๒. ความรู้ชัดว่าเป็นที่สัพปาเย (สัพปาเยสัมปชัญญะ)
๓. ความรู้ชัดว่าเป็นโคจร (โคจรสัมปชัญญะ)

^{๑๓} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า ๕.

^{๑๔} พระธรรมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๕), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๗๔๔-๗๔๖.

๔. ความรู้ชัดโดยไม่หลง (อสัมโมหสัมปชัญญะ)^{๑๕}

๑. สาทถกสัมปชัญญะ แปลว่า กำหนดรู้ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ หมายความว่า จะยืน จะเดิน จะนั่ง จะนอน หรือจะไปที่ไหน ๆ ก็ตาม หรือจะทำ จะพูด จะคิดก็ตาม ต้องมีสติ คิดพิจารณาให้รอบคอบเสียก่อนว่า จะมีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ ถ้าเห็นว่า มีประโยชน์ จึงไป จึงทำ จึงพูด จึงคิด^{๑๖}

การกำหนดประโยชน์ให้รอบคอบอย่างนี้เสียก่อนแล้วจึงไป จึงทำ จึงพูด จึงคิด ไม่ไปตามอำนาจของกิเลส ไม่ไปตามอำนาจของจิตฝ่ายต่ำ ไปตามอำนาจแห่งพระสัทธรรม ชื่อว่า สาทถกสัมปชัญญะ

๒. สัปายสัมปชัญญะ แปลว่า การกำหนดรู้อารมณ์เป็นที่สบายและไม่สบาย สัปายะ มี ๘ ประการ โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

- (๑) อवासสัปายะ ที่อยู่อาศัยเป็นที่สบาย
- (๒) โจรสัปายะ โจรคือ ที่เที่ยวภิกขาเป็นที่สบาย หรืออารมณ์ที่สบาย
- (๓) บุคคลสัปายะ บุคคลเป็นที่สบาย
- (๔) โภชนสัปายะ โภชนะคืออาหารเป็นที่สบาย
- (๕) อุดุสัปายะ อุดูเป็นที่สบาย คือ มีอากาศดีไม่เย็นไม่ร้อนจัดพอดี
- (๖) ภัตสัปายะ ถ้อยคำเป็นที่สบาย
- (๗) อิริยาปถสัปายะ อิริยาปถเป็นที่สบาย
- (๘) ธรรมสัปายะ ธรรมเป็นที่สบาย คือ ถูกอธัชยาศัย

รู้อารมณ์เป็นที่สบายและไม่สบาย มี ๒ อย่าง คือ

ก. อารมณ์ภายนอก ได้แก่ อิฏฐารมณ์ คือ อารมณ์ที่น่ารักใคร่ น่าชอบใจ น่าปราถนา น่าอยากได้ มีรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น และ อนิฏฐารมณ์ คือ อารมณ์ที่ไม่น่าปราถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าชอบใจ เป็นต้น

ข. อารมณ์ภายใน ได้แก่ อารมณ์ คือ พระกรรมฐาน, พระกรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ อารมณ์สมถกรรมฐาน อารมณ์วิปัสสนากรรมฐาน โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

อารมณ์สมถกรรมฐาน มีอยู่ ๔๐ อย่าง มีกสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, อนุสติ ๑๐, เป็นต้น

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๖๘/๓๓๓.

^{๑๖} พระธรรมวิธีราชมุนี (โชคก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๕), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๓๔๘.

อารมณวิปัสสนากรรมฐาน มี ๖ อย่าง ได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ ชั้นที่ ๕, อายุขณะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, อริยสัจ ๔, ปฏิจจสมุปบาท^{๒๑}

๓. โจรสัมปชัญญะ แปลว่า กำหนดโจร โจร มี ๒ อย่าง ดังต่อไปนี้

๑. กมมฏฐานโจร โจรคือ พระกรรมฐาน

๒. ภิกขุโจร โจรคือ ที่เที่ยวภิกขาจาร

โจรสัมปชัญญะ แบ่งออกเป็น ๔ ดังต่อไปนี้

(๑) อิธกฺโข ภิกขุ หรติ น ปจฺจาหฺรติ ภิกขุบางรูป ในพระศาสนาในเวลาไปไหน ๆ ก็ตามมีกรรมฐานไปด้วย แต่เวลากลับไม่มีพระกรรมฐานมาด้วย

(๒) เอกฺโข ปจฺจาหฺรติ น หรติ ภิกขุบางรูป เวลากลับมีพระกรรมฐานมาด้วย แต่เวลาไปไม่มี

(๓) เอกฺโข ปน เนว หรติ ปจฺจาหฺรติ ภิกขุบางรูป เวลาไปก็ไม่มีพระกรรมฐาน เวลากลับก็ไม่มีพระกรรมฐาน

(๔) เอกฺโข หรติ ปจฺจาหฺรติ จ ภิกขุบางรูป เวลาไปก็มีพระกรรมฐาน เวลากลับก็มีพระกรรมฐาน^{๒๒}

๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ หมายความว่า มีความรู้อยู่ทุกขณะไม่หลง

ว่าโดยปรมัตถ์ มีความรู้อยู่ทุกขณะไม่หลง หมายความว่า การเหยียบซ้ายแลขวาหรือเหยียวไปตามทิศทั้ง ๔ ทิศทั้ง ๘ ก็มีแต่รูปนามเท่านั้น เกิดขึ้นเพียงครู่เดียวก็แตกดับไปเป็นธรรมดาตลอดไป การรู้อย่างนี้ เข้าใจอย่างนี้ เป็นอัสมโมหสัมปชัญญะ เป็นต้น^{๒๓}

สรุปความว่า ประเภทของสัมปชัญญะ มี ๔ ประการ ดังนี้ ๑. สาทถกสัมปชัญญะ ความรู้ชัดว่าเป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ ๒. สัปปายสัมปชัญญะ ความรู้ชัดการกำหนดรู้ อารมณเป็นที่สบายและไม่สบาย ๓. โจรสัมปชัญญะ ความรู้ชัดว่าเป็นโจร ๔. อัสมโมหสัมปชัญญะ ความรู้ชัดโดยไม่หลงลืม

^{๒๑} พระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๕), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๓๕๑.

^{๒๒} เล่มเดียวกัน, หน้า ๓๕๒.

^{๒๓} เล่มเดียวกัน, หน้า ๓๕๒.

๓.๔ กิจหน้าที่และความสำคัญของสัมปชัญญะ

๓.๔.๑ กิจหน้าที่และความสำคัญของสัมปชัญญะ

รู้ปัจจุบันเช่น ขณะตาเห็น หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง มีสติกำหนด รู้อยู่เฉพาะปรมาัตถธรรมคือรูปกับนามเท่านั้น ไม่ให้เลยไปถึงบัญญัติ เพราะกิเลสอาศัยบัญญัติเกิด กิเลสอาศัยอารมณ์อดีต อาศัยอารมณ์อนาคต ไม่อาศัยอารมณ์ปัจจุบัน เกิด ปัจจุบันแปลว่า เกิดขึ้นเฉพาะหน้า คือ ปรากฏในขณะนั้น ผู้ปฏิบัติต้องมีสติรู้ทันในขณะนั้น เช่นกัน เช่น เวลาเห็นผ้าก็ให้รู้อยู่แค่เห็น ไม่ให้เลยไปถึงผ้า เพราะผ้าเป็นบัญญัติ ให้สติกับจิตรู้ที่อยู่ หายอยู่แค่ปรมาัตถ์เท่านั้น เวลาได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้น ก็พึงเข้าใจโดยทำนองเดียวกันนี้

รู้รูปนาม เช่น ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง ชั้น ๕ เกิดแล้ว ชั้น ๕ นั้นเป็นรูปกับนาม ตัวอย่างเวลาเห็นนาฬิกา นาฬิกาเป็นรูปตาเป็นรูปเห็นนาฬิกาตาม ๆ แล้วใจสบาย ความสบายเป็นเวทนา จานาฬิกาได้ว่างามเป็นสัญญา แต่งใจให้เห็นว่างามเป็นสังขาร เห็นนาฬิกา ผู้เห็นเป็นวิญญาน คือ จักขุวิญญานจิต เป็นจิตดวงหนึ่งที่เกิดทางจักขุทวาร ตาเห็นรูปครั้งหนึ่งครบชั้น ๕ พอติ ย่อชั้น ๕ ลงเป็น ๒ คือ รูปคงเป็นรูปตามเดิม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญานทั้ง ๔ ชั้นนี้ ย่อลงเป็นหนึ่ง เรียกว่า นาม เมื่อย่อลงในแนวปฏิบัติ จึงเหลือเพียงรูปกับนามเท่านั้น

รู้พระไตรลักษณ์ คือ รู้ลักษณะทั้ง ๓ ของรูปนาม ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การรู้พระไตรลักษณ์แบ่งเป็น ๓ ขั้นตอน คือ

(๑) รู้พระไตรลักษณ์ขั้นปริยัติ คือ จากตำราต่าง ๆ

(๒) รู้พระไตรลักษณ์ขั้นปฏิบัติ แต่อยู่ในเกณฑ์จินตามยญาณ คือ ญาณที่ ๑-๒-๓

(๓) รู้พระไตรลักษณ์ขั้นภาวนามยญาณ ได้แก่ เห็นความเกิดดับของรูปนาม ชัดเจนแจ่มแจ้ง ปราศจากการจำตามตำรา ปราศจากการนึกคิดค้นเดาใด ๆ ทั้งสิ้น เกิดขึ้นในขณะปัจจุบันเท่านั้น^{๒๔}

สรุปความว่า กิจหน้าที่ของสัมปชัญญะ รู้ปัจจุบัน รู้รูปนาม รู้พระไตรลักษณ์

สัมปชัญญะ รู้ปัจจุบัน คือ เพื่อทำลายอภิชชา (ความยินดี) และโทมนัส (ความไม่ยินดี) และเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาปัญญา เป็นกิจหน้าที่ของสัมปชัญญะ

สัมปชัญญะ รู้รูปนาม คือ รู้รูปนามหายความสงสัยความข้องใจในรูปนาม

รู้พระไตรลักษณ์ คือ การพิจารณารูปนามเห็นเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์ คือ ทนอยู่ไม่ได้, เป็นอนัตตาคือบังคับบัญชาไม่ได้^{๒๕} คือ กิจหน้าที่และความสำคัญของสัมปชัญญะ

^{๒๔} พระธรรมธีรราชมุณี (โฆดก ญาณสิริ ปร.ธ.), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า, ๑๔๒-๑๔๔.

๓.๕ สัมผัสญาณที่มากในพระสูตรอรรถกถา และตำราวิชาการต่างๆ

สัมผัสญาณที่มากในพระสูตร อรรถกถา และตำราวิชาการต่างๆ ในการศึกษานี้ได้กำหนดกรอบการศึกษาไว้ ๒ ส่วน ดังนี้ สัมผัสญาณที่มากในพระสูตร สัมผัสญาณที่มากในอรรถกถาและตำราวิชาการต่างๆ

๓.๕.๑ สัมผัสญาณที่มากในพระสูตร

ก. มหาสติปัฏฐานสูตร

สัมผัสญาณที่มากในพระสูตรต้นตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรคมหาสติปัฏฐานสูตร เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐาน สูตรใหญ่สัมผัสญาณที่มากในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ มาในรูปแบบการบรรยายกัมมัฏฐานที่สมบูรณ์แบบ โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติสัมผัสญาณ เพียรพิจารณา เวทนา จิต และธรรมเพื่อกำจัดอกิชาและโทมนัสในโลกได้ โดยแยกพิจารณาเป็น ๔ ประการ คือ

(๑) กายานุปัสสนา พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมผัสญาณ มีสติกำจัดอกิชาและโทมนัสในโลกได้

(๒) เวทนานุปัสสนา พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมผัสญาณ มีสติ กำจัดอกิชาและโทมนัสในโลกได้

(๓) จิตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมผัสญาณ มีสติกำจัดอกิชาและโทมนัสในโลกได้

(๔) ชัมมานุปัสสนา พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมผัสญาณมีสติกำจัดอกิชาและโทมนัสในโลกได้^{๒๕}

สรุปความว่า จากบทความที่ยกเป็นเบื้องต้นนั้นมีความสุขุมลุ่มลึกมากดังนั้นต้องตีความให้เข้าใจก่อนว่า ธรรมที่พระองค์ทรงมุ่งหมายนั้นคืออะไร เพราะธรรมเหล่านี้มีองค์ธรรมสภาวะซ่อนอยู่ เมื่อมีความรู้และเข้าใจอย่างถูกต้องแล้วข้อมนำสู่สัมมาปฏิบัติได้อย่างถูกต้องต่อไป โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

คำว่า “พิจารณาเห็น” พิจารณาเห็นอย่างไร? คำว่า “อยู่” อยู่อย่างไร? คำว่า “มีความเพียร” มีความเพียรอย่างไร? คำว่า “มีสัมผัสญาณ” มีสัมผัสญาณอย่างไร? คำว่า “มีสติ” มีสติอย่างไร? คำว่า “โลก” หมายความว่าอย่างไร? จึงจะเป็นดังพุทธประสงค์ และคำตอบที่ถูกต้องที่สุด มีดังต่อไปนี้

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕/๓๐๑-๓๐๒.

ในคำว่า “พิจารณาเห็น” นั้น การพิจารณาเห็น เป็นไฉน

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฏฐิ นี้ เรียกว่า การพิจารณาเห็น^{๒๖}

คำว่า “อยู่” อธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ดำเนินไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียบไปอยู่ พักอยู่ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า “อยู่”^{๒๗}

ในคำว่า “มีความเพียร” นั้น ความเพียร เป็นไฉน

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาพยายามะ (วิริยเจตสิก) นี้เรียกว่า ความเพียร ภิက္ขเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่ามีความเพียร^{๒๘}

ในคำว่า “มีสัมปชัญญะ” นั้น สัมปชัญญะ เป็นไฉน

ปัญญา “กิริยาที่รู้ชัด” ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฏฐิ (ปัญญาเจตสิก) นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ ภิက္ขเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสัมปชัญญะนี้ เพราะฉะนั้นจึง เรียกว่า มีสัมปชัญญะ^{๒๙}

ในคำว่า “มีสติ” นั้น สติ เป็นไฉน

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ (สติเจตสิก) นี้เรียกว่า สติ ภิက္ขเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยสตินี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า “มีสติ”^{๓๐}

ในคำว่า ฟังกำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้ นั้น “โลก”^{๓๑} เป็นไฉน

กายนั้นนั่นแหละชื่อว่าโลก อุปาทานชั้นที่ ๕ ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่า “โลก”

การพิจารณาสติสัมปชัญญะ คือ มีความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหยียดดู การรู้เข้า การเหยียดออก การครองสังขมิ ภาตร และจิวร การนันทการคัม การเลี้ยว

^{๒๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๗/๓๐๘.

^{๒๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๘/๓๐๘.

^{๒๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๙/๓๐๘.

^{๒๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๐/๓๐๘.

^{๓๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๑/๓๐๘.

^{๓๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๒/๓๐๘.

การล้ม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การ
นั่ง^{๓๒}

สรุปความว่า การพิจารณาสติสัมปชัญญะเป็นธรรมใน “โพธิปักขิยธรรม” (โพชฌงค์
๗) โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึง
เรียกว่า เป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม

ภิกษุทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ

ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหยียดดู

ทำความรู้สึกตัวในการสู้เข้า การเหยียดออก

ทำความรู้สึกตัวในการครองผ้าสังฆาฏิ บาตร จีวร

ทำความรู้สึกตัวในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม

ทำความรู้สึกตัวในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ

ทำความรู้สึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูดการนั่ง เป็น
อย่างไร

ผู้มีสติสัมปชัญญะก้าวไป ถอยกลับ ๑ เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะแลดู เหยียดดู ๑ เป็นผู้มี
สติสัมปชัญญะสู้เข้า เหยียดออก ๑ เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะในการครองผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร
๑ เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม ๑ เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะในการถ่าย
อุจจาระปัสสาวะ ๑ เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด
และการนั่ง ๑ นี้เป็น การพิจารณาสติสัมปชัญญะ^{๓๓}

ข. มหาสติปัฏฐานสูตร

สัมปชัญญะที่มาในพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกั มูลปริยาจวรรคมหา
สติปัฏฐานสูตร เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐาน สูตรใหญ่ สัมปชัญญะที่มาในมหาสติ
ปัฏฐานสูตรนี้ มาในรูปแบบการบรรยายสติปัฏฐาน ๔ ที่สมบูรณ์แบบ โดยมีเนื้อหาแสดง
เหมือนกันกับ มหาสติปัฏฐานสูตรใน ทีฆนิกาย มหาวรรคทุกประการ (ดังนั้นจึงไม่นำมากล่าว
อีก)^{๓๔}

^{๓๒} คุุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑/๕/๑๕๕.

^{๓๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๓/๓๕๒-๓๕๓.

^{๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕/๑๐๑.

ค. สติปัญญาสังยุต

สัมปชัญญะที่มาในพระสูตรคันทปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค สติปัญญาสังยุตติปัญญาสังยุต เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยการประมวลเรื่องสติปัญญา ๔ จัดแบ่งเป็นวรรคได้ ๑๐ วรรค วรรคละ ๑๐ สูตรบ้าง ๑๒ สูตรบ้างรวมมี ๑๐๔ สูตรสัมปชัญญะที่มาในมหาสติปัญญาสังยุตนี้ มาในรูปแบบการบรรยายสติปัญญา ๔ ในพระสูตรต่าง ๆ โดยมีเนื้อหาคล้ายกันกับมหาสติปัญญาสูตรใน ทีฆนิกายดังต่อไปนี้^{๓๕}

อัมพปาลีวรรค^{๓๖} หมายความว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่อัมพปาลีวันในอัมพปาลีวรรค มี ๑๐ สูตร มี ๑. อัมพปาลีวรรคสูตร เป็นต้น

(๑) อัมพปาลีวรรคสูตร ว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่อัมพปาลีวัน

พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ อัมพปาลีวัน เขตกรุงเวสาลี ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะเพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้ง คือ สติปัญญา ๔ ได้แก่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต และพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ จึงกำจัดอกุศลและโทมนัสในโลกได้^{๓๗}

สรุปความว่า คำว่าโสกะปริเทวะทุกข์โทมนัสมีสภาวะเป็นอย่างไร ? คำตอบที่มีสภาวะรับรอง ดังต่อไปนี้

โสกะ เป็นไฉน

ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายในความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวใจ ความโทมนัส ลูกศรคือความโศก ของผู้ที่ถูกความเลื่อมญาติ ความเลื่อมโทศทรัพย์ ความเลื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเลื่อมสืลหรือความเลื่อมทัญญูกระทบ ของผู้ประกอบด้วยความเลื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง(หรือ)ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า โสกะ^{๓๘}

^{๓๕} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓/๒๑๐.

^{๓๖} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓/๒๑๐.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย), ๑๕/๓๖๗/๒๑๐.

^{๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๖๔.

ปริเทวะ เป็นไฉน

ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ความบ่นถึง ความพรวดเพื่อ ความรำไห้ ความพิโรธรำพัน กิริยาที่พิโรธรำพัน ภาวะที่พิโรธรำพัน ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อม โภคทรัพย์ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมสติ หรือความเสื่อมทวิภูจิตระทบ ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่า ปริเทวะ^{๓๕}

ทุกข์ เป็นไฉน

ความไม่สำราญทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส นี้เรียกว่าทุกข์^{๓๖}

โทมนัส เป็นไฉน

ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่ใจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่ใจโตสัมผัส นี้เรียกว่าโทมนัส^{๓๗}

(๒) สติสูตร^{๓๘} ว่าด้วยผู้มีสติสัมปชัญญะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุพึงมีสติสัมปชัญญะอยู่เถิด นี่เป็นคำพร่ำสอนของเราสำหรับเธอทั้งหลาย^{๓๙}

ภิกษุผู้มีสติ ได้แก่ ภิกษุผู้พิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต และพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ จึงกำจัดอกุศลและโทมนัสในโลกได้

ภิกษุผู้มีสติสัมปชัญญะ ได้แก่ ภิกษุผู้ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหยียดดู การก้าวเข้า การเหยียดออก การครองบาตรและจีวร การนั่ง การคู้ การเลี้ยว การคู้ การถ่ายออกจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง

^{๓๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๕/๑๖๔.

^{๓๖} อภ.วิ. (ไทย), ๓๕/๑๕๖/๑๖๕.

^{๓๗} อภ.วิ. (ไทย), ๓๕/๑๕๗/๑๖๕.

^{๓๘} ส.ม. (ไทย), ๑๕/๓๖๘/๒๑๑.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย), ๑๕/๓๖๘/๒๑๑.

สรุปความว่า ทรงแยกให้เห็นถึงกิจหน้าที่การงานระหว่างสติกับสัมปชัญญะอย่างชัดเจน

ภิกษุผู้มีสติ ได้แก่ ภิกษุผู้พิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต และพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ จึงกำจัดอกิชาและโทมนัสในโลกได้แต่ในสตินั้นก็ยังมีสัมปชัญญะเข้าไปกำกับด้วย

และภิกษุผู้มีสัมปชัญญะ ได้แก่ ภิกษุผู้ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหยียดดู การก้มเข้า การเหยียดออก การครองบาตรและจีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลื้ม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง การปฏิบัติเช่นนี้เป็นไปตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ ย่อมได้เห็นผลตามสมควรแก่ผู้ปฏิบัติ ต้องมีการปรับอินทรีย์ ๕ เพื่อความสมดุลของอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญาเมื่ออินทรีย์สมดุลจึงเป็นสภาพเหมาะต่อการเห็นธรรม โดยกำหนดรูปนาม ชั้น ๕ อายุขณะ ๑๒ เป็นต้น กำหนดรู้ไปตามลำดับตามหลักและวิธีการในสติปัฏฐาน ๔ คือ กายเวทนา จิต ธรรม ก็จะทำให้การปฏิบัติเกิดผลตามวิปัสสนาญาณ ^{๔๔}

(๓) ภิกษุสูตร ^{๔๕} ว่าด้วยภิกษุ

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้แสดงธรรมแก่ภิกษุรูปหนึ่งว่า ภิกษุ เธอจงทำเบื้องต้นในกุศลธรรมทั้งหลายให้หมดจดก่อน คือ เมื่อเธอมีศีลบริสุทธิ์ดีและมีความเห็นตรง ก็อาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญสติปัฏฐาน ๔ โดยวิธี ๓ ข้อ

๑. เธอจงพิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายพิจารณาเห็นจิตในจิต และพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอกิชาและโทมนัสในโลกได้

๒. เธอจงพิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายพิจารณาเห็นจิตในจิต และพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอกิชาและโทมนัสในโลกได้

^{๔๔} พระปลัดทะนงค์ ชยนโธ (เทพนิยม), “ศึกษาวิเคราะห์อินทรีย์อันเป็นภูมิวิปัสสนา : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวานา ๑ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า (ก).

^{๔๕} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๓๖๘/๒๑๒.

๓. เธอจงพิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายพิจารณาเห็นจิตในจิต และพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๕๖}

สรุปความว่า คำว่า “พิจารณาเห็นกายในกาย”เป็นอย่างไร? คำว่า “พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา”เป็นอย่างไร? และคำว่า “พิจารณาเห็นจิตในจิต”และพิจารณาเห็นธรรมในธรรม”เป็นอย่างไร? (ทั้งภายในทั้งภายนอก) โดยมีคำตอบและมีหลักฐานของสภาวะรับรองดังต่อไปนี้

การพิจารณาเห็นกายในกายภายในตนอยู่ เป็นอย่างไร

พิจารณาเห็นกายภายในตน เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไปเบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งไม่สะอาดต่าง ๆ ว่าในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ใจ หัวใจ ตับ พังศิณ ม้าม ปอด ใส้ใหญ่ ใส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร^{๕๗}

การเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิमितนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิमितนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในกายภายนอกตนต่อไป

การพิจารณาเห็นกายในกายภายนอกตนอยู่ เป็นอย่างไร

พิจารณาเห็นกายภายนอกตน เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไปเบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดต่าง ๆ ว่า ในกายของเขามี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ใจ หัวใจ ตับ พังศิณ ม้าม ปอด ใส้ใหญ่ ใส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลดหนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร

การเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิमितนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิमितนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในกายภายในตนและภายนอกตน^{๕๘}

การพิจารณาเห็นกายในกายภายในตนและภายนอกตนอยู่ เป็นอย่างไร

ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายภายในตนและภายนอกตน เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดต่าง ๆ ว่า ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ใจ หัวใจ ตับ พังศิณ ม้าม ปอด ใส้ใหญ่ ใส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่าดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร^{๕๙}

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๖๕/๒๑๒.

^{๕๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๖/๓๐๓.

^{๕๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๖/๓๐๓-๓๐๘.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๐๓-๓๐๘.

ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่าพิจารณาเห็นภายในภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนอยู่ เป็นอย่างไร

เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส^{๕๐}

การเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในเวทนาภายนอกตนต่อไป

การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกตนอยู่ เป็นอย่างไร

ความรู้ชัดบุคคลผู้กำลังเสวยสุขเวทนาว่า เขากำลังเสวยสุขเวทนา รู้ชัดบุคคลผู้กำลังเสวยทุกขเวทนาว่า เขากำลังเสวยทุกขเวทนา รู้ชัดบุคคลผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาว่า เขากำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนา รู้ชัดบุคคลผู้กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิสว่า เขากำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดบุคคลผู้กำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสว่า เขากำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดบุคคลผู้กำลังเสวยทุกขเวทนามีอามิสว่า เขากำลังเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดบุคคลผู้กำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิสว่า เขากำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดบุคคลผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิสว่า เขากำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดบุคคลผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิสว่า เขากำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส^{๕๑}

การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนและภายนอกตนอยู่ เป็นอย่างไร

รู้ชัดสุขเวทนาว่า เป็นสุขเวทนา รู้ชัดทุกขเวทนาว่า เป็นทุกขเวทนา รู้ชัดอทุกขมสุขเวทนาว่า เป็นอทุกขมสุขเวทนา รู้ชัดสุขเวทนามีอามิสว่าเป็นสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดสุขเวทนาไม่มีอามิสว่าเป็นสุขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดทุกขเวทนามีอามิสว่าเป็นทุกขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดทุกขเวทนาไม่มีอามิสว่าเป็นทุกขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดอทุกขมสุขเวทนามีอามิสว่าเป็น

^{๕๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๓/๓๑๐.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

อทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิสว่า เป็นอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส^{๕๒}

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้

การพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนอยู่ เป็นอย่างไร

รู้ชัดจิตมีราคะว่า จิตของเรามีราคะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากราคะว่า จิตของเราปราศจากราคะ รู้ชัดจิตมีโทสะว่า จิตของเรามีโทสะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากโทสะว่า จิตของเราปราศจากโทสะ รู้ชัดจิตมีโมหะว่า จิตของเรามีโมหะหรือรู้ชัดจิตปราศจากโมหะว่า จิตของเราปราศจากโมหะ รู้ชัดจิตหดูว่า จิตของเราหดู รู้ชัดจิตฟุ้งซ่านว่า จิตของเราฟุ้งซ่าน รู้ชัดจิตเป็นมหัคคตะว่า จิตของเราเป็นมหัคคตะ หรือรู้ชัดจิตที่ไม่เป็นมหัคคตะว่า จิตของเราไม่เป็นมหัคคตะ รู้ชัดจิตที่เป็นสอตุตระว่า จิตของเราเป็นสอตุตระ หรือรู้ชัดจิตเป็นอนตุตระว่า จิตของเราเป็นอนตุตระ รู้ชัดจิตเป็นสมาธิว่า จิตของเราเป็นสมาธิ หรือรู้ชัดจิตไม่เป็นสมาธิว่าจิตของเราไม่เป็นสมาธิ รู้ชัดจิตหลุดพ้นว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว หรือรู้ชัดจิตที่ยังไม่หลุดพ้นว่า จิตของเรายังไม่หลุดพ้น^{๕๓}

การ เสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดคณินิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดคณินิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในจิตภายนอกตน

การพิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกตนอยู่ เป็นอย่างไร

รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งมีราคะว่า จิตของเขามีราคะ หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งปราศจากราคะว่า จิตของเขาปราศจากราคะ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งมีโทสะว่า จิตของเขามีโทสะ หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งปราศจากโทสะว่า จิตของเขาปราศจากโทสะ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งมีโมหะว่า จิตของเขามีโมหะ หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งปราศจากโมหะว่า จิตของเขาปราศจากโมหะ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งหดูว่า จิตของเขาหดู หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งฟุ้งซ่านว่า จิตของเขาฟุ้งซ่าน รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งเป็นมหัคคตะว่า จิตของเขามหัคคตะ หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งไม่เป็นมหัคคตะว่าจิตของเขามไม่เป็นมหัคคตะ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งเป็นสอตุตระว่า จิตของเขามเป็นสอตุตระหรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งเป็นอนตุตระว่า จิตของเขามเป็นอนตุตระ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งเป็นสมาธิว่า จิตของเขามเป็นสมาธิ หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งไม่เป็นสมาธิว่า จิตของเขามไม่เป็นสมาธิ รู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งหลุดพ้นแล้วว่า จิตของเขามหลุดพ้นแล้ว หรือรู้ชัดจิตของผู้นั้นซึ่งยังไม่หลุดพ้นว่า จิตของเขามยังไม่หลุดพ้น^{๕๔}

^{๕๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๓/๓๑๑.

^{๕๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๕/๓๑๒-๓๑๔.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

การ เสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในจิตภายในตนและภายนอกตน

การพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนและภายนอกตนอยู่ เป็นอย่างไร

รู้ชัดจิตมีราคะว่า จิตมีราคะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากราคะว่า จิตปราศจากราคะ รู้ชัดจิตมีโทสะว่า จิตมีโทสะ หรือรู้ชัดจิตปราศจากโทสะว่าจิตปราศจากโทสะ รู้ชัดจิตมีโมหะว่า จิตมีโมหะ หรือรู้ชัดจิต ปราศจากโมหะว่า จิตปราศจากโมหะ รู้ชัดจิตหยาบว่า จิตหยาบ หรือรู้ชัดจิต ฟุ้งซ่านว่า จิตฟุ้งซ่าน รู้ชัดจิตที่เป็นมหัคคตะว่า จิตเป็นมหัคคตะ หรือรู้ชัดจิตที่ไม่เป็นมหัคคตะว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ รู้ชัดจิตที่เป็นสอตุตตระว่า จิตเป็นสอตุตตระ หรือรู้ชัดจิตที่เป็นอนุตตระว่าจิตเป็นอนุตตระ รู้ชัดจิตที่เป็นสมาธิว่า จิตเป็นสมาธิ หรือรู้ชัดจิตไม่เป็นสมาธิว่าจิตไม่เป็นสมาธิ รู้ชัดจิตที่หลุดพ้นแล้วว่า จิตหลุดพ้นแล้ว หรือรู้ชัดจิตที่ยังไม่หลุดพ้นว่า จิตยังไม่หลุดพ้น^{๕๕}

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตนอยู่ เป็นอย่างไร

รู้กามฉันทะภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า กามฉันทะภายในตนของเรามีอยู่ หรือรู้กามฉันทะภายในตนซึ่งไม่มีอยู่ว่า กามฉันทะภายในตนของเรามีอยู่หรือไม่อยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิด เหตุละกามฉันทะที่เกิดแล้ว และเหตุที่กามฉันทะซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป รู้พยาบาทภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ฉันทะภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้อุทธัจจกุกกุจจะภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้วิจิกิจฉาภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า วิจิกิจฉาภายในตนของเรามีอยู่ หรือรู้วิจิกิจฉาภายในตนซึ่งไม่มีอยู่ว่า วิจิกิจฉาภายในตนของเรามีอยู่หรือไม่อยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิด เหตุละวิจิกิจฉาที่เกิดแล้ว และเหตุที่วิจิกิจฉาซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป^{๕๖}

รู้สติสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า สติสัมโพชฌงค์ภายในตนของเรามีอยู่ รู้สติสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งไม่มีอยู่ว่า สติสัมโพชฌงค์ภายในตนของเรามีอยู่หรือไม่อยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว รู้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้วิริยสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ปีติสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ปีตัสถิตีสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้สมาธิสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้อุปกขาสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์ภายในตนของเรามีอยู่ หรือรู้อุปกขาสัมโพชฌงค์ภายในตนของเรามีอยู่หรือไม่มีอยู่ว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์ภายในตนของเรามีอยู่หรือไม่อยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งอุปกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด

^{๕๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๕/๓๑๒-๓๑๔.

^{๕๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๗/๓๑๔-๓๑๗.

และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งอุปกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว ภิกษุในเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในธรรมภายนอก

การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกตนอยู่ เป็นอย่างไร

รู้กามฉันทะของผู้้นซึ่งมีอยู่ว่า กามฉันทะของเขามีอยู่หรือรู้กามฉันทะของผู้้นซึ่งไม่มีอยู่ว่า กามฉันทะของเขาไม่มีอยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิด เหตุละกามฉันทะที่เกิดแล้ว และเหตุที่กามฉันทะซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป รู้พยาบาทของผู้้นซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ฉันทะของผู้้นซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้อุทธัจจกุกกัจจะของผู้้นซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้วิจิจฉาของผู้้นซึ่งมีอยู่ว่า วิจิจฉาของเขามีอยู่ หรือรู้วิจิจฉาของเขาซึ่งไม่มีอยู่ว่า วิจิจฉาของเขาไม่มีอยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งวิจิจฉาที่ยังไม่เกิด เหตุละวิจิจฉาที่เกิดแล้ว และเหตุที่วิจิจฉาซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป

รู้สติสัมโพชฌงค์ของผู้้นซึ่งมีอยู่ว่า สติสัมโพชฌงค์ของเขามีอยู่ หรือรู้สติสัมโพชฌงค์ของผู้้นซึ่งไม่มีอยู่ว่า สติสัมโพชฌงค์ของเขาไม่มีอยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว รู้สัมมวิจยสัมโพชฌงค์ของผู้้นซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้วิริยสัมโพชฌงค์ของผู้้นซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ปีติสัมโพชฌงค์ของผู้้นซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ปีสัทธสัมโพชฌงค์ของผู้้นซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้สมาธิสัมโพชฌงค์ของผู้้นซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้อุปกขาสัมโพชฌงค์ของผู้้นซึ่งมีอยู่ว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์ของเขามีอยู่ หรือรู้อุปกขาสัมโพชฌงค์ของผู้้นซึ่งไม่มีอยู่ว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์ของเขาไม่มีอยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งอุปกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่งอุปกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว^{๕๗}

การ เสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดี ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดนิมิตนั้นด้วยดีแล้วจึงส่งจิตไปในธรรมภายในตนและภายนอกตน

การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมในภายในตนและภายนอกตนอยู่ เป็นอย่างไร

รู้กามฉันทะซึ่งมีอยู่ว่า กามฉันทะมีอยู่ หรือรู้กามฉันทะซึ่งไม่มีอยู่ว่า กามฉันทะไม่มีอยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิด เหตุละกามฉันทะที่เกิดแล้ว และเหตุที่กามฉันทะซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป รู้พยาบาทซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ฉันทะซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้อุทธัจจกุกกัจจะซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้วิจิจฉาซึ่งมีอยู่ว่า วิจิจฉามีอยู่ หรือรู้วิจิจฉาซึ่งไม่มีอยู่ว่า วิจิจฉาไม่มีอยู่ อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งวิจิจฉาที่ยังไม่เกิด เหตุละวิจิจฉาที่เกิดแล้ว และเหตุที่วิจิจฉาซึ่งละได้แล้วจะไม่เกิดต่อไป

^{๕๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๗/๓๑๔-๓๑๗.

รู้สติสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ว่า สติสัมโพชฌงค์มีอยู่ หรือรู้สติสัมโพชฌงค์ซึ่งไม่มีอยู่ว่า สติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่หนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่ง สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว รู้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้วิริยสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ ปิติสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ปีสัททิสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้สมาธิสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้อุpekขาสัมโพชฌงค์ซึ่งมีอยู่ว่า อุpekขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ หรือรู้อุpekขาสัมโพชฌงค์ซึ่งไม่มีอยู่ว่า อุpekขาสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่หนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่งอุpekขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญ บริบูรณ์แห่งอุpekขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว^{๔๘}

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุเชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตนและภายนอกตนอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

สรุปความว่า ความสำคัญของโพชฌงค์ คือ ความพร้อมแห่งองค์ประกอบ ๗ ประการ ได้แก่ สติ ธัมมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปีสัททิสมาธิ และอุpekขา ซึ่งธรรมทั้ง ๗ ประการ มี หลักการ และวิธีการเจริญโพชฌงค์ ในชั้นมานุสสันนาสติปฏิฐาน ซึ่งประกอบไปด้วย อาตปิ สติมา สัมปะชาโน ทั้ง ๓ ประการนี้ หมายถึง ความเพียร กำหนดถูกต้องผู้ปฏิบัติได้ปัจจุบัน อารมณ์ ในการกำหนดชั้นมานุสสันนาสติปฏิฐาน วิธีการมีอยู่ ๒๘ วิธี คือ พิจารณาให้รู้ชัดใน ขณะนั้น ๆ ว่า โพชฌงค์ ๗ แต่ละอย่าง มีอยู่ในตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้น แล้วเจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร เป็นต้น^{๔๙}

(๔) สาลสูตร ว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่หมู่บ้านพรามณ์ชื่อสาลา

พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ หมู่บ้านพรามณ์ชื่อสาลา แคว้นโกศล ได้ตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุเหล่าใดยังเป็นผู้ใหม่ บวชได้ไม่นาน เพิ่งมาสู่ธรรมวินัยนี้ เธอทั้งหลายพึง ชักชวน ภิกษุเหล่านั้นให้ตั้งมั่น ให้ดำรงค้อยู่ในการเจริญสติปฏิฐาน ๔ คือ พิจารณาเห็นธรรมใน ธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีธรรมเป็นหนึ่งผุดขึ้น มีจิตผ่องใส ตั้งมั่นมีอารมณ์ เดียวเพื่อรู้อย่างกาย เวทนา จิต และธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง^{๕๐}

สรุปความว่า พระองค์ทรงมุ่งเน้นเทศนาธรรมแก่ ภิกษุยังเป็นผู้ใหม่ให้ดำรงค้อยู่ในการ เจริญสติปฏิฐาน ๔ คือ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มี ธรรมเป็นหนึ่งผุดขึ้น มีจิตผ่องใส ตั้งมั่นมีอารมณ์เดียวเพื่อรู้อย่างกาย เวทนา จิต และธรรมทั้งหลาย

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๔๙} แม่ชีปารมิตา บุญประเสริฐ, “การศึกษาวิเคราะห์โพชฌงค์ในสติปฏิฐาน ๔”, วิทยานิพนธ์พุทธ- ศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า (ก).

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย)๑๕/๓๗๐/๒๑๔.

ตามความเป็นจริงในธรรมจากพระสูตรนี้ ไม่มีคำว่า “มีสติ” อยู่ในพระสูตรนี้แสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติของผู้ใหม่นั้นพระองค์ทรงเน้นที่ศีล คือ ความเพียร และสัมปชัญญะ เป็นสำคัญ

(๕) อกุศลราสีสูตร^{๖๑} ว่าด้วยกองอกุศล

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลเมื่อจะกล่าวถึงกองอกุศลให้ถูกต้อง พึงกล่าวถึงนิเวศน์ ๕ ได้แก่ กามฉันทนิเวศน์ ถีนมิตถนิเวศน์ อุทธัจจกุกกัจจนนิเวศน์ และวิจิกิจฉา นิเวศน์ ส่วนบุคคลเมื่อจะกล่าวถึงกองอกุศลให้ถูกต้อง พึงกล่าวถึงสติปัญฐาน ๔

สรุปความว่า การกล่าวถึงนิเวศน์ ๕ ประการซึ่งเป็นธรรมฝ่ายอกุศล ดังนี้

นิเวศน์ ๕ ตามหลักทฤษฎีนั้น กล่าวไว้ชัดเจนในคัมภีร์มหาสติปัญญาสูตร ในการปฏิบัตินั้นได้เห็นชัดเจน เมื่อสติมีกำลังมาก สามารถตามระลึกรู้ นามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์ จึงเป็น กุศลธรรมชาติ ตามความเป็นจริงของชีวิตลักษณะชีวิตที่เบื่อน่ายในรูปนามที่ปรากฏแล้วอีก เมื่ออินทรีย์สมดุคมีกำลังจะเกิดปัญญารู้แจ้งในรูปนามตามความเป็นจริง เข้าถึงจุดหมายอันสูงสุด ในพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน.^{๖๒}

(๖) สกุนต์กมิสูตร^{๖๓} ว่าด้วยเหยี่ยว

พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว เหยี่ยวโฉบลงจับนกมุลไถ อย่างรวดเร็ว ขณะนั้น นกมุลไถกำลังถูกเหยี่ยวพาไป ได้ร้องคร่ำครวญว่า “เราอับโชคมีบุญน้อย เทียวไปในแดนอื่นซึ่งไม่ใช่ที่หากิน ถ้าในวันนี้เราเทียวหากินในแดนหากินที่เป็นของบิดาของตน ไชรี เราก็อาจสู้เหยี่ยวตัวนี้ได้” เหยี่ยวหยิ่งในกำลังของตน เมื่อจะอวดอ้างกำลังของตน จึงปล่อย นกมุลไถไปด้วยพูดว่า “ไปเถิด เจ้านกมุลไถ ถึงเจ้าจะไปในที่นั่นก็ไม่พ้นเรา” เมื่อนกมุลไถจึงไปยังถิ่นที่เป็นดินก้อนมุลไถที่เขาไถไว้จึงหุบปีกทั้ง ๒ ลงโฉบนกมุลไถอย่างรวดเร็ว เมื่อนกมุลไถรู้ว่า “เหยี่ยวตัวนี้โฉบมาอย่างรวดเร็วหมายจะจับเรา” จึงหลบเข้าซอกก้อนดินนั่นเอง เหยี่ยวจึงออก กระแทกมุลไถ ตายในที่นั่นเอง ฉันทิเธอทั้งหลายก็ฉันทิเธอนั้นอย่างเทียวไปในแดนอื่นที่เป็นอโคจร กามคุณ ๕ เพราะเธอทั้งหลายเทียวไปในแดนอื่นที่เป็นอโคจรมารก็จะได้ช่อง ได้อารมณ์ แต่ง

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๗๑/๒๑๖.

^{๖๒} พระมหาสมพงษ์ ภูทาทาโร (ปีตถามา), “ศึกษาวิเคราะห์นิเวศน์ ๕ อันเป็นสัมมารมณของวิปัสสนา ภาวนาตามแนวสติปัญญา ๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย ; มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า (ก).

^{๖๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๗๒/๒๑๗.

เที่ยวไปในแดนที่เป็นของบิดาของตนอันเป็นโคจร คือ สติปัญญา ๔ เมื่อเธอทั้งหลายเที่ยวไปในแดนที่เป็นของบิดาของตนอันเป็นโคจร มารก็จะไม่ได้ช่อง ไม่ได้อารมณ์^{๖๔}

สรุปความว่า แดนอื่นที่เป็นโคจรของภิกษุ เป็นอย่างไร คือ กามคุณ ๕ ประการ กามคุณ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด

๒. เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู

๓. กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก

๔. รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น

๕. โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดภิกษุทั้งหลาย นี้คือแดนอื่นที่เป็นโคจรของภิกษุ

สรุปความว่า สัมปชัญญะมีความสำคัญมากต่อการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในสติปัญญา ๔ เป็นธรรมที่ร่วมกันกับความเพียร (วิริยะเจตสิก) และสติ (สติเจตสิก) ที่เรียกว่า อาตปปี (ความเพียรในสัมมัปปธาน ๔) สัมปชาโน (ปัญญาในสัมปชัญญะ ๔) สติมา (สติที่ระลึกรู้สภาวะรูปนามในสติปัญญา ๔) และธรรมทั้ง ๓ ต้องเกิดร่วมกันเสมอจะขาดธรรมดาตัวหนึ่ง สติปัญญาย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เพราะความเพียรอย่างเดียว สติอย่างเดียวหรือปัญญาอย่างเดียวไม่สามารถทำลายอภิชฌาและโทมนัส หรือให้เกิดวิปัสสนาปัญญาได้ เพราะไม่มีอารมณ์ปัจจุบัน และอารมณ์ปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่การให้เกิดวิปัสสนากาวนา สัมปชัญญะที่มาในพระสูตรต้นตปิฎก เมื่อสรุปย่อลงแล้วเป็นสัมปชัญญะชั้นสมาธิ

๓.๕.๒ สัมปชัญญะที่มาในอรรถกถา และตำราต่าง ๆ

ก. สัมปชัญญะที่มาใน อรรถกถาพระสูตรต้นตปิฎก

สัมปชัญญะที่มาในอรรถกถาฉบับภาษาไทย พระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิคาय มูลปณณาสกั ปปัญจสุทนี ภาค ๑ โดยมีเนื้อหาโดยย่อดังต่อไปนี้

สัมปชัญญะ^{๖๕} ๕ ประการ

คำว่า ทำความรู้สึกรู้ตัว (สัมปชานการี โหติ) ความว่า เป็นผู้ประกอบกิจทุกอย่างด้วยสัมปชัญญะเป็นปกติ มี ๕ ประการ

(๑) สาทถกสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่ามีประโยชน์)

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๗๒/๒๑๗.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (ไทย) ๓๕/๗/๓๘๔.

(๒) สัมปายสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่าเป็นที่สัมปายะ)

(๓) โจรสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่าเป็นโจร)

(๔) อสัมโมหสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดโดยไม่หลง)

สรุปความว่า สัมปชัญญะที่มาจากในอรรถกถา พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกั ปปัญจสูทนี สัมปชัญญะ มี ๔ ประการ คือ สาดถกสัมปชัญญะ สัมปายสัมปชัญญะ โจรสัมปชัญญะ และอสัมโมหสัมปชัญญะ แสดงให้เห็นว่า สัมปชัญญะ นั้นมีการพัฒนาเป็นลำดับตามขั้นขึ้นไปด้วยอำนาจของธรรมนั้น โดยมีสาดถกสัมปชัญญะเป็นเบื้องต้นเมื่อมีการพัฒนาหรือเจริญมากขึ้นก็เป็นสัมปายสัมปชัญญะ เมื่อมีความชำนาญมากขึ้นก็พัฒนาเป็นโจรสัมปชัญญะและอสัมโมหสัมปชัญญะเป็นที่สุด

ข. สัมปชัญญะที่มาจากใน อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค มหาวารวักคเวณณา นบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สัมปชัญญะที่มาจากในอรรถกถาฉบับภาษาไทย พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกายสฬายตนวรรคมหาวารวักคเวณณา ภาค ๓ สติปิฎกฐานสังยุต อัมมปาติวรรค หมวดว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่อัมพปาลีวัน โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

คำว่า มีความเพียร (อาตาปี) เป็นชื่อของวิริยะ (ความเพียร) ความเพียรของภิกษุนั้นมีอยู่ เพราะเหตุนี้ ภิกษุนี้ชื่อว่าผู้มีความเพียร คำว่า สัมปชัญญะ^{๖๖} (สัมปชานโน) ได้แก่ ประกอบด้วยญาณกล่าวคือ สัมปชัญญะ คำว่า มีสติ (สติมา) ได้แก่ ประกอบด้วยสติที่ใช้กำหนดกาย ก็เพราะเหตุที่พระโยคาวจรนี้ครั้งใช้สติกำหนดอารมณ์แล้ว จึงพิจารณาเห็นด้วยปัญญา ก็ชื่อว่า อนุปัสสนาย่อมไม่มีแก่ผู้ปราศจากสติ

สรุปความว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปิฎกฐาน ๔ ว่า องค์ประกอบหรือหัวใจ สติปิฎกฐานนั้น คือ อาตาปี สัมปชานโน สติมา, อาตาปี ซึ่งมีหน้าที่ คือ อาตาปี (วิริยะ) ทำหน้าที่เพียรพยายามตั้งใจเอาใจใส่ มีโยนิโสมนสิการตามกำหนดสภาวะการณต่าง ๆ สติมา (สติ) มีหน้าที่กำหนดไม่ให้คลาดเคลื่อนจากปัจจุบันอารมณ์ ไม่เพอเรือหลงลืม และมีสมาธิเป็นองค์ประกอบร่วมด้วย สัมปชานโน (สัมปชัญญะ) ทำหน้าที่กำหนดรู้การเกิดดับของรูปนามสังขาร มีความรู้ความเข้าใจสภาวะการณนั้นตามความเป็นจริง เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สรุปรวมเป็นองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ทำหน้าที่กำหนดปัจจุบันอารมณ์ การกำหนดแต่ละครั้งเป็นการกักร้อนบั่นทอนกิเลสที่เกาะกุมจิตที่ละนิดที่ละน้อย เรียกว่า “กร้อนที่

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (ไทย) ๑๕/๓๖๗/๓๓๐.

ละนิดทีละหน่อย” ก็เลยจะค่อย ๆ บางเบาอาจไปในที่สุด องค์ประกอบทั้ง ๔ นี้ เกิดขึ้นพร้อมกัน และดับไปพร้อมกัน^{๖๑}

ค. สัมปชัญญะที่มาใน อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สพายตนวรรค มหาวารวคควัณณา ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สัมปชัญญะที่มาในอรรถกถา พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกายสพายตนวรรค มหาวารวคควัณณา ภาค ๓ สติสุตตวัณณา พรรณาพระสูตรว่าด้วยผู้มีสติสัมปชัญญะ โดยมีเนื้อหา ดังต่อไปนี้

คำว่า มีสติ (สโต) ได้แก่ ถึงพร้อมด้วยสติตามพิจารณาเห็นกายเป็นต้น คำว่า สัมปชัญญะ (สมฺปชาโน) ได้แก่ ถึงพร้อมด้วยปัญญา คือ สัมปชัญญะ ๔ ประการคำว่า ทำความรู้สีกตัว (สมฺปชานการี โหติ) ความว่า เป็นผู้ประกอบกิจทุกอย่างด้วยสัมปชัญญะเป็นปกติ หรือ เป็นผู้ทำสัมปชัญญะนั้นเองเป็นปกติ คือ ทำสัมปชัญญะในอริยาบถที่มีการก้าวไปเป็นต้น ใน อริยาบถไหน ๆ ก็ไม่เว้นจากสัมปชัญญะ

สัมปชัญญะ ๔ ประการ คือ

- (๑). ความรู้ซัดว่ามีประโยชน์แก่ตน (สาคถกสัมปชัญญะ)
- (๒). ความรู้ซัดว่าเป็นที่สัพปาเย (สัพปาเยสัมปชัญญะ)
- (๓). ความรู้ซัดว่าเป็นโคจร (โคจรสัมปชัญญะ)
- (๔). ความรู้ซัดว่าโดยไม่หลง (อสัมโมหสัมปชัญญะ)

ง. สัมปชัญญะที่มาในตำราวิชาการต่าง ๆ

สัมปชัญญะที่มาในตำราวิชาการต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

(๑) มหาสติปัฏฐานสูตร^{๖๒}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ) ได้กล่าวถึง สมฺปชาโน หรือสัมปชัญญะไว้ใน มหาสติปัฏฐาน ทางสู่พระนิพพาน ว่า

สมฺปชาโน (ปัญญาที่ยังเห็น)

คำว่า สมฺปชาโน แปลว่า มีปัญญาที่ยังเห็น หมายความว่า ยังเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง จำแนกเป็น

^{๖๑} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามหลักสติปัฏฐาน ๔, หน้า ๓๐.

^{๖๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสารากิจศ์ พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไททรายวันการพิมพ์ บริษัทจำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑.

๑. สภาวลักษณะ ลักษณะพิเศษของรูปนาม คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนาม แต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี

๒. สามัญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)

สรุปความว่า สัมปชัญญะที่มาจากในพระอรรถกถาและฎีกาปิฎก สัมปชัญญะ คือ ความรู้สึกตัว ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มีอยู่ ๔ ขั้นตอน คือ ขั้นตอนที่ ๑ เรียกว่า สาดอก สัมปชัญญะ คือ ความรู้ซึ้งว่ามีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ เช่น ในขณะที่ปฏิบัตินั้นมีเวทนาเกิดขึ้นและมีอาการปวดมากจนทนไม่ได้ ก็ต้องพิจารณาว่าจะปฏิบัติต่อไปหรือไม่ ให้ความรู้ซึ้งว่ามีประโยชน์หรือไม่ ถ้ามีประโยชน์ต่อการปฏิบัติก็ต้องพิจารณาว่าจะปฏิบัติต่อไป เป็นต้น ขั้นตอนที่ ๒ เรียกว่า สัมปายสัมปชัญญะ คือ ความรู้ซึ้งว่าเป็นที่สัมปายะ คำว่าสัมปายะในที่นี้หมายถึง สัมปชัญญะในขณะที่ปฏิบัติ เช่น ขณะนั่งปฏิบัติอยู่นั้นมีความรู้ซึ้งว่ากิริยาท่าทางขณะที่นั่งนั้นเป็นที่สัมปายะหรือไม่ เป็นต้น ขั้นตอนที่ ๓ เรียกว่า โจรสัมปชัญญะ คือ ความรู้ซึ้งว่าเป็นโจร หมายถึง ในขณะที่ปฏิบัติอยู่นั้นเอาใจใส่ต่อการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง เมื่อมีเหตุอันมากระทบก็มาพิจารณาสิ่งที่มากระทบนั้นแต่ไม่วางใจต่อการปฏิบัติ อุปมาดังแม่โคที่เลี้ยงลูกโคอยู่ แม่โคก็กินหญ้าไปด้วยโดยไม่ทอดทิ้งกิจทั้งสอง เป็นต้น ขั้นตอนที่ ๔ เรียกว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ คือ ความรู้ซึ้งโดยไม่หลงหรือตระหนกในตัวเนื้อหาสภาวะ ไม่หลงไหลพันเพื่อนไป เป็นต้น

สรุปว่า สัมปชัญญะ คือ การทำความรู้สึกตัวในขณะที่ปฏิบัติ สัมปชัญญะ มี ๔ ประการ

๑. สาดอกสัมปชัญญะ
๒. สัมปายสัมปชัญญะ
๓. โจรสัมปชัญญะ
๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ

สรุปผลการวิจัยพบว่า สัมปชัญญะที่มาจากในพระสูตรและตำราวิชาการต่าง ๆ นั้นมีความเกี่ยวเนื่องด้วยสติปัญญา ๔ เช่น “มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ” ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า สัมปชัญญะนั้น เป็นองค์ธรรมสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาในสติปัญญา ๔

ในการวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อ ศึกษาสัมปชัญญะที่มาจากในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เถรวาท โดยมีเนื้อหา ดังนี้

สัมปชัญญะ มีชื่อตรงกับภาษาบาลีว่า “สมฺปชาโน” คือ ความรู้สึกตัว เป็นความรู้สึกตัวขณะกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์รูปธรรมและนามธรรมที่เป็นปัจจุบัน สมฺปชาโน แปลได้หลาย

ความหมาย เช่น ๑. รู้ถึงที่สุดอย่างแจ่มแจ้ง ๒. รู้พร้อมอย่างดี ๓. รู้พร้อมอย่างไม่หลง ๔. รู้พร้อมอย่างไม่หลง ๕. รู้จักกิเลส ๖. รู้วิเศษในธรรม ๗. รู้นำออกจากกองทุกข์ ๘. รู้สุขอันสูงเลิศ ๙. รู้ธรรมอันประเสริฐ ๑๐. รู้ประจักษ์ด้วยการละ เมื่อว่าโดยหน้าที่การงานของ “สมุปชาโน” แล้ว ได้แก่ รู้ปัจจุบัน รู้ปณาม รู้พระไตรลักษณ์

สัมปชัญญะ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก สัมปชัญญะมีหลายระดับแตกต่างตามกิจหน้าที่การงานของตน ๆ หรือมีการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับขั้นขึ้นไปตามอำนาจของเหตุและปัจจัย สัมปชัญญะ ดังสรุปได้ดังนี้

สัมปชัญญะมี ๔ ประเภท คือ

๑. สาทถกสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์

๒. สัปปายสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ที่เป็นสัปปายะ,

๓. โจรสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์กรรมฐาน,

๔. อสัมโมหะสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ทุกขณะโดยไม่หลง,

สัมปชัญญะ ทำงานร่วมกันกับวิริยะ (ความเพียร) และสติ ในสติปฏิฐาน ๔ คือ การตั้งสติสัมปชัญญะ เพียรพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรมเพื่อกำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้ โดยแยกพิจารณาเป็น ๔ ประการ คือ

๑. กายานุปัสสนา พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้

๒. เวทนานุปัสสนา พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้

๓. จิตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้

๔. ธัมมานุปัสสนา พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้

บทที่ ๔

ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นแนวทางสูงสุดในพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนาโดยเฉพาะการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ทรงตรัสไว้ว่า ทางนี้เป็นทางสายเดียวเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔^๑ การปฏิบัติวิปัสสนาเป็นอุบายเรื่องปัญญาโดยมีปรมัตต์เป็นอารมณ์ อารมณ์ปรมัตต์ ได้แก่ วิปัสสนากัมมิ ๖ เมื่อย่อลงได้แก่ รูปกับนาม

คำว่า สัมปชัญญะ คือ ความรู้ลึกตัว เป็นธรรมที่มีอุปการะทำให้ไม่หลงลืมสติ กันความยินดี ยินร้ายในการรับอารมณ์ เป็นเหตุให้มีการพัฒนาตนเองขึ้นเป็นลำดับสามารถทำลายอภิชชาและโทมนัสได้ ดังนั้นผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ดังต่อไปนี้

๔.๑ ความหมายวิปัสสนา

๔.๒ สติปัฏฐาน ๔

๔.๓ การพัฒนาสัมปชัญญะ

๔.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับสัมปชัญญะ

๔.๕ การพัฒนาปัญญาเจตสิกและสัมปชัญญะ

๔.๑ ความหมายวิปัสสนา

การปฏิบัติวิปัสสนา คือ การเจริญปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะธรรมรูปนามตามความเป็นจริง โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ไตรลักษณ์) ว่า ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร เป็นอนัตตาไม่มีตัวตน เพื่อละ สุกวิปัสสา สุกวิปัสสา นิจวิปัสสา และอนัตตวิปัสสา ที่เห็นว่าเที่ยงเป็นสุข มีตัวตน ปัญญานั้นชื่อว่า วิปัสสนา^๒ ดังนั้นความหมายวิปัสสนาตามหลักสัททนต์และอรรถกถา มีความหมายดังต่อไปนี้

^๑ คุรยลละเอียคไฉน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๓/๓๒๕.

^๒ คุรยลละเอียคไฉน พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ปร.ศ.๕, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก จำกัด), หน้า ๘-๙.

๔.๑.๑ ความหมายวิปัสสนาตามหลักสัททนต์

ในการใช้คำศัพท์ภาษาบาลี ยังมีคำที่ใช้เรียกวิปัสสนาซึ่งเป็นประเภทที่ใช้แสดงถึงปัญญาได้อีก ๖ คำ คือ วิปัสสนา สมุมาทิกุญฺจิ วิมฺสา วิจารณ์ สมฺปชฌณฺณ เเนปกุก คังในคัมภีร์ อธิธานปทีปิกาฎีกา^๓ ได้แสดงไว้ว่า

“..... ปัญญาเกทา วิปัสสนา
สมุมาทิกุญฺจิปกคิกา วิมฺสา ตฺ วิจารณ์
สมฺปชฌณฺณ ตฺ เเนปุกํ”

“วิปัสสนาและสัมมาทิกุญฺจิ เป็นต้น เป็นชื่อของปัญญา อนึ่งวิมฺสา วิจารณ์ สัมปชฌณฺณ และเนปุกะ ก็ใช้เป็นชื่อของปัญญาได้ด้วย

คำว่า “วิปัสสนา” ตามหลักคัมภีร์อภิธานวรรณา ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

วิปัสสนา (วิ+ทิส ปกฺขเน+อุ+อา) วิปัสสนา, ปัญญา, ปัญญาผู้แจ้ง, วิวิธ อนิจจาतिकฺ สงฺขารesu ปสฺสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่าวิปัสสนา (อาเทศ ทิสฺ ธาตุเป็น ปสฺส, อุ เป็น อน, ลบสระหน้า). สลฺลาเวทยิตนิโรธสมาปคฺติยา โข คหปคิ เทว ฐมฺมา พหุปรการา สมโถ จ วิปัสสนา จ คฤหบดีชฺรรม ๒ อย่าง คือ สมณะและวิปัสสนา มีอุปการะมากต่อสัตตยาเวทยิตนิโรธสมาบัติ^๔

สรุปความว่า วิปัสสนา” ตามความหมายของหลักสัททนต์ หมายความว่า วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา เป็นปัญญาที่รู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงของรูปนาม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ นามรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร เป็นอนัตตาไม่มีตัวตน เมื่อเห็นดังนี้ปัญญาเป็นสัมมาทิกุญฺจิ

๔.๑.๒. ความหมายของวิปัสสนาตามหลักอรรถนัย

ในคัมภีร์พระอภิธรรมสังคณีให้ความหมายของคำว่า “วิปัสสนา” ไว้ดังนี้

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยชฺรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้ อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส

^๓ มหาอำมาตย์จตุรงคพล, อภิธานปทีปิกาฎีกา, ปรีวรรตโดย พระศรีสุทนต์พงษ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เทคนิค (๑๕) ๒๕๒๗), หน้า ๑๒๑.

^๔ พระมหาสมปอง มุกฺโขโต. คัมภีร์อภิธานวรรณา, หน้า ๒๑๑.

ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลุก ปัญญา ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญาปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๕

วิปัสสนา ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฏฐิ นี้เรียกว่า วิปัสสนา^๖

สรุปความว่า วิปัสสนา” ตามความหมายของวิปัสสนาตามหลักอรรถนัย หมายความว่า ปัญญาในการพิจารณาค้นหาสภาวะธรรมของรูปนาม จนเห็นแจ้งซึ่งสภาวะธรรมของรูปนามนั้น ด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องทำลายกิเลสชื่อว่า วิปัสสนา

๔.๑.๓. วิปัสสนาในความหมายของนักปฏิบัติและนักวิชาการ

๑. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้คำนิยามของ คำว่า วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรมนั้น ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ และยังเป็นการศึกษาพิจารณาปัญญาให้เกิดความรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^๗

๒. แนน มหานิรานนท์ ได้ให้คำนิยามของ “วิปัสสนา” ว่า วิปัสสนา คืออะไร วิปัสสนา เป็นชื่อ ของปัญญา มีปัญญาชนิดหนึ่งที่ชื่อว่า วิปัสสนา ปัญญาที่มีชื่อเรียกมากที่สุดที่เดียวมีชื่อต่าง ๆ กันแต่ว่า ปัญญา ที่ชื่อวิปัสสนา ปัญญาที่รู้อะไร? ปัญญาวิปัสสนารู้ว่า นามรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร เป็นอนัตตาไม่มีตัวตน รู้อย่างนี้อันใดอันหนึ่งก็แล้วแต่ปัญญาที่รู้อย่างนี้แหละเรียกว่า วิปัสสนา^๘

๓. วิปัสสนา พจนานุกรม ฉบับเพื่อการศึกษาศาสนา คำวัดที่ชาวพุทธควรรู้ ให้ ความหมายไว้ว่า การรู้เห็นจริงสภาวะธรรมตามที่เป็นจริง คือปัญญาที่เห็นความเป็นจริงของสังขาร

^๕ ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖

^๖ ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๓/๓๔๐.

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๖๖.

^๘ อุบาสิกาแนน มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนา วิสุทธิ ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒.

ทั้งปวงว่าตกอยู่ในไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วถอนความยึดมั่นถือมั่นในสังขารเสียได้^๕

สรุปความว่า คำว่า วิปัสสนา มีความหมายหลายนัย จากที่กล่าวมาข้างต้นสรุปได้ว่า วิปัสสนา เป็นชื่อ ของปัญญา ปัญญาวิปัสสนารู้ว่า นามรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร เป็นอนัตตาไม่มีตัวตน

๔.๒ สติปัฏฐาน ๔

การเจริญสติปัฏฐาน เป็นวิธีปฏิบัติที่พระองค์ทรงสรรเสริญว่าเป็นทางพ้นทุกข์ สติปัฏฐานเป็นที่ตั้งของสติในการกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดียินร้ายเป็นเหตุให้เห็นผิดไปตามอำนาจของกิเลส ซึ่งในพระสูตรต้นตปิฎกที่ฉฉนิกาย กล่าวถึงสติปัฏฐาน ๔ โดยมีใจความว่า ทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อระงับความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ เพื่อความดับทุกข์และโทมนัส ทำพระนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔^๖

๔.๒.๑ ความหมายของสติปัฏฐาน

ก. ความหมายสติปัฏฐานตามหลักสัททนต์

สติปัฏฐาน คัมภีร์อภิธานวรรณนา ท่านได้ให้ความหมายตามหลักสัททนต์ คือ สติปัฏฐาน ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก สติ + ปฏฺจฺจฺน คำว่า สติ ตามคัมภีร์ไวยากรณ์อภิธานวรรณนา สติ (สร หีสายฺ+ติ) สติ ความระลึกรู้ ความระลึกได้ ปมทํ สรติ หีสติติ สติ ความรู้สึกตัวที่เบียดเบียนความประมาท ชื่อว่าสติ (ลพ รุ ที่สุดธาตุ) สรติ จินฺเตตติ สติ อาการที่ระลึกได้ ชื่อว่าสติ (สร จินฺตายฺ + ติ ลพ รุ ที่สุดธาตุ) เทวเม ภิกฺขเว ชมฺมา กตฺเม เทว สติ จ สมฺปชฺฌณฺณจ ภิกฺขุทั้งหลายธรรม ๒ อย่างเหล่านี้มีอะไรบ้าง คือสติและสัมปชัญญะ^๗ คำว่า ปฏฺจฺจฺน ปฏฺจฺจฺน (ป + จา) คตินิวตฺตยฺ + ญ) การไป การออกไป การออกเดิน ความเป็นไป ปฏิญฺจียเต ปฏฺจฺจฺน ความเป็นไป ชื่อว่าปฏฺจฺจฺน (ชฺฉอน ญฺ อาทศ ญฺ เป็น อน ลพ อ)^๘

^๕ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘,ราชบัณฑิต) , พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ฉบับคำวัดที่ชาวพุทธควรรู้, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลียงเซียง, ๒๕๕๐), หน้า ที่ ๕๑๑.

^๖ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๓/๓๐๑.

^๗ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๗.

^๘ เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๐๔.

ข. ความหมายสติปัญญาตามหลักอรรถนัย

อรรถกถาได้กล่าวถึง สติปัญญาไว้ว่า สติปัญญา ความเป็นที่ปรากฏของสติ สติเป็นที่ปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วย คำนี้มีความหมายดังนี้ ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ตั้งของสติ ที่ตั้งอยู่แห่งสติ ชื่อว่า สติปัญญา^{๑๓}

เอกายนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นหนทางที่บุคคล พึ่งไปผู้เดียว^{๑๔}

อนนะ หมายถึง ว่าเป็นเครื่องไป ซึ่งอธิบายว่า ไปจากสังสารวัฏสู่พระนิพพาน^{๑๕}

สกิจ อโยโน หมายถึง ไปคราวเดียว^{๑๖} ซึ่งหมายถึงการไปคราวเดียว คือ การดำเนินครั้งเดียวของมรรคนั้น

สรุปความว่า สติปัญญา หมายถึง ทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโศกะและปริเทวะ เพื่อความดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อแจ้งพระนิพพาน

๔.๒.๒ ประเภทของสติปัญญา

ประเภทของสติปัญญา สติปัญญามี ๔ ประเภท ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม สติปัญญา คือ อารมณ์ที่ถูกกำหนดรู้ มี ๔ ประเภท คือ

(๑) กายานุสัสสนาสติปัญญา การกำหนดรู้กองรูปว่าเป็นเพียงกองรูปไม่ใช่สัตว์บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยแยกเป็น ๖ หมวด และ ๑๔ หมวดย่อย

หมวดอานาปานะ การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก

หมวดอิริยาบถ การกำหนดรู้อิริยาบถใหญ่ ๔ คือ การเดิน ยืน นั่ง นอน

หมวดสัมปชัญญะ การกำหนดรู้อิริยาบถย่อย มีการเหยียดคู่ เป็นต้น

หมวดปฏิกลมนสิการ การกำหนดรู้สิ่งปฏิกลนว่าร่างกายเป็นของน่าเกลียด

หมวดธาตุมนสิการ การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม

หมวดธาตุวิถิกะ การกำหนดรู้ซากศพ ๕ ประเภท มีซากศพที่พองอืด เป็นต้น^{๑๗}

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่มที่ ๑๔, หน้า ๒๖๖.

^{๑๔} เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๖๑.

^{๑๕} เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๑๖} เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๖๒.

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีชาต) วจนา, มหาสติปัญญาสูตร, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๒๒.

(๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้เวทนาว่าเป็นเวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนก เป็นความรู้สึกเป็นสุข ทุกข์ และวางเฉย (ไม่ทุกข์ไม่สุข)^{๑๘}

(๓) จิตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้จิตว่าเป็นเพียงจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็น จิตที่ประกอบด้วยโลภะ เป็นต้น^{๑๙}

(๔) ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้สภาวธรรมว่าเป็นเพียงสภาวธรรม ไม่ใช่ สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นสภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๕ หมวด คือ

หมวดนิรณันท์ การกำหนดรู้นิรณันท์ ๕

หมวดขันธ การกำหนดรู้ขันธ ๕

หมวดอายตนะ การกำหนดรู้อายตนะ ๑๒

หมวดโพชฌงค์ การกำหนดรู้โพชฌงค์ ๗

หมวดสังขะ การกำหนดรู้สังขะ ๔^{๒๐}

สรุปความว่า การปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ มีวัตถุประสงค์เพื่อทำลายวิปลาสธรรม ๔ อย่าง ได้แก่ สุกวิปลาส สุขวิปลาส นิจวิปลาส อตตวิปลาส

สติปัฏฐาน ๔ กับการทำลายวิปลาสธรรม ๔

(๑) การกำหนดพิจารณาใน กาย อยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้ อสุกัลักษณะ ปรากฏขึ้น และในขณะเดียวกัน ย่อมประหาณ สุกวิปลาส ให้หมดไป

(๒) การกำหนดพิจารณาใน เวทนา อยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้ ทุกขลักษณะ ปรากฏขึ้น และในขณะเดียวกัน ย่อมประหาณ สุขวิปลาส ให้หมดไป

(๓) การกำหนดพิจารณาใน จิต อยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้ อนิจจลักษณะ ปรากฏขึ้น และในขณะเดียวกัน ย่อมประหาณ นิจวิปลาส ให้หมดไป

^{๑๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ) ปรินายก, มหาสติปัฏฐานสูตร, พระคันธสารากิจวงศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๒๑.

^{๑๙} เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๒.

^{๒๐} เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๓.

(๔) การกำหนดพิจารณาใน สภาพธรรม คือ สัญญาและสังขาร อยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุ ให้ อนิจจลักษณะ ปรากฏขึ้น และในขณะที่เดียวกัน ย่อมประหาณ อัตตวิปลาส ให้หมดไป^{๒๑}

๔.๒.๓ อารมณ์ของสติปัญญา

อารมณ์ของการวิปัสสนา คือ วิปัสสนาภูมิ ๖ หมวด ดังแสดงต่อไปนี้

ก. ขั้น ๕ คือ

(๑) รูปขั้น กงรูป องค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๘

(๒) เวทนาขั้น กงเวทนา องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ใน จิต ๘๕

(๓) สัญญาขั้น กงสัญญา องค์ธรรมได้แก่ สัญญาเจตสิก ที่ใน จิต ๘๕

(๔) สังขารขั้น กงสังขาร องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนาสัญญา) ที่ใน จิต ๘๕ ตามสมควร

(๕) ญาณขั้น กงจิต องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๕^{๒๒}

ข. อายุตนะ ๑๒ คือ

(๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท

(๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท

(๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท

(๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท

(๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท

(๖) รูปายตนะ รูปารมณ์ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรมได้แก่ สีต่าง ๆ

(๗) สัททายตนะ สัททารมณ์ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรมได้แก่ เสียงต่าง ๆ

^{๒๑} พระอรรถกถาจารย์ ธรรมจริยะ รัตนปริวรรต ๒๐๓๓ ๒๐๓๔ ประจักษ์ที่ ๓ และประจักษ์ที่ ๓ หลักสูตรชั้น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๑๓๑.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

(๘) คันชาตนะ คันชารมณ์ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์กรรมได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ

(๙) รสชาตนะ รสชารมณ์ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์กรรมได้แก่ รสต่าง ๆ

(๑๐) โผฏฐัพพชาตนะ โผฏฐัพพชารมณ์ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์กรรมได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ

(๑๑) มนายตนะ จิต ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์กรรมได้แก่ จิตทั้งหมด

(๑๒) ชัมมาตนะ สภาพธรรมต่าง ๆ ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์กรรมได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน^{๒๓}

ก. ธาตุ ๑๘ คือ

(๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใสที่รูปารมณ์มากกระทบได้ องค์กรรมได้แก่ จักขุปสาท

(๒) โสตธาตุ โสตะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใสที่สัทธารมณ์มากกระทบได้ องค์กรรมได้แก่ โสตปสาท

(๓) ฆานาธาตุ ฆานะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใสที่คันชารมณ์มากกระทบได้ องค์กรรมได้แก่ ฆานปสาท

(๔) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใสที่รสชารมณ์มากกระทบได้ องค์กรรมได้แก่ ชิวหาปสาท

(๕) กายาธาตุ กายะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง ความใสที่โผฏฐัพพารมณ์มากกระทบได้ องค์กรรมได้แก่ กายปสาท

(๖) รูปลายธาตุ รูปารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การกระทบกับจักขุปสาท องค์กรรมได้แก่ สีต่าง ๆ

(๗) สัทธาธาตุ สัทธารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การกระทบกับโสตปสาท องค์กรรมได้แก่ เสียงต่าง ๆ

(๘) คันธธาตุ คันธารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะเป็นทรงไว้ซึ่ง การกระทบกับฆานปสาท องค์กรรมได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ

^{๒๓} พระสังฆมณฑลสังคหะ ชัมมาจริยะ วจนา, ปรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓ และ ๗, หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

(๕). รสาธาตุ รสารมณั ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การกระทบกับชีวหาปสาท องค์ธรรมได้แก่ รสต่าง ๆ

(๑๐) โภฏฐัพพธาตุ โภฏฐัพพารมณั ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การกระทบกับกาย องค์ธรรมได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ

(๑๑) จักขุวิญญาณธาตุ จักขุวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การเห็น องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญาณ ๒

(๑๒) โสตวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การได้ยิน องค์ธรรมได้แก่ โสตวิญญาณ ๒

(๑๓) ฆานาวิญญาณธาตุ ฆานาวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การรู้กลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานาวิญญาณ ๒

(๑๔) ชิวหาวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การรู้รส องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาวิญญาณ ๒

(๑๕) กายาวิญญาณธาตุ กายาวิญญาณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การรู้สัมผัส องค์ธรรมได้แก่ กายาวิญญาณ ๒

(๑๖) มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ชื่อว่า มโนธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การรู้ปัญญาารมณัอย่างสามัญ องค์ธรรมได้แก่ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ สัมปฏินจิต ๒

(๑๗) มโนวิญญาณธาตุ จิต ๗๖ ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง การรู้อารมณั องค์ธรรมได้แก่ จิต ๗๖ (เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓

(๑๘) ฐัมมธาตุ สภาพธรรม ๖๕ ชื่อว่า ฐัมมธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่ง สภาวลักษณะของตน องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๒^{๒๔}

ง. อริยสัจ ๔ คือ

(๑) ทุกขสัจจะ ธรรมที่เป็น ทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ (เว้นโลกะ) รูป ๒๘

(๒) สมุทยสัจจะ ธรรมที่เป็นเหตุให้ทุกข์เกิด เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก

(๓) นิโรธสัจจะ ธรรมที่เป็น เครื่องดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ พระนิพพาน

^{๒๔} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ รจนา, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และ ๗, หน้า ๑๔๓-๑๔๕.

(๔) มรรคัสจจะ ธรรมที่เป็น เหตุให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ มัคคังคเจตสิก ๘ ดวง มีปัญญาเจตสิก เป็นต้น ที่ในมรรคจิต ๔

จ. อินทรีย์ ๒๒

ธรรมในอินทรีย์ ๒๒ มี จักขุนทรีย์ เป็นต้น ธรรมเหล่านี้ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับงานวิจัยที่นำเสนอ

จ. ปฏิจสุมุปบาท ๑๒

ธรรมในปฏิจสุมุปบาท ๑๒ มี อวิชา เป็นต้น ธรรมเหล่านี้ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับงานวิจัยที่นำเสนอ

สรุปความว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ หมวด คือ ชั้น ๕ อายุคนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อริยสัจ ๔ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจสุมุปบาท ๑๒ จึงเป็นที่ตั้งหรือเป็นทางเดินของการปฏิบัติวิปัสสนา เมื่อย่อลงแล้วคือ รูปกับนาม

๔.๓ การพัฒนาสัมปชัญญะ

การพัฒนาสัมปชัญญะในการวิจัยครั้งนี้ แสดงการพัฒนาสัมปชัญญะตามวิธีปฏิบัติวิปัสสนากาวนาที่เรียกว่า “ทัญญิวิสุทธิ” ซึ่งเป็นวิสุทธิที่ ๓ ในวิสุทธิทั้ง ๗ “ทัญญิวิสุทธิ” คือ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น ได้แก่ การกำหนดรู้รูปนาม ด้วยสามารถแห่งลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัชฐาน^{๒๕} ทัญญิวิสุทธิ เป็นปัญญาที่มีความสำคัญในการทำลายกิเลสในอารมณให้หมดไป ปัญญาที่บริสุทธิ์แห่งกิเลส เรียกว่า ทัญญิวิสุทธิ โดยมีรายละเอียด คือ

๔.๒.๑ การพัฒนาสัมปชัญญะทางทวาร ๖

การเจริญวิปัสสนากาวนา เป็นการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันของรูปนาม ในบรรดารูปและนามที่เกิดขึ้นตามทวารทั้ง ๖ มีลักษณะเฉพาะตนและมีเอกลักษณ์แตกต่างกันไปไม่ซ้ำกัน เรียกว่า “วิเสสลักษณะ” หรือ “ปัจจุตตลักษณะ” หรือ “ปรมัตตลักษณะ” ดังนั้นจึงต้อง “กำหนดรู้” หรือ “ตามรู้” จึงจะทราบสภาวะลักษณะความแตกต่างของรูปนามแต่ละชนิดโดยปราศจากการจินตนาการ หรือ การนึกคิด (วิตก, วิจารณ์) จากการเรียนรู้ปริยัติ เมื่อตามรู้อยู่นิ่ง ๆ จนสภาวะลักษณะเฉพาะตนของรูปธรรมและนามธรรมที่กำหนดคนั้น ๆ ปรากฏเกิดขึ้น เป็นเหตุให้ปัญญารู้สภาพธรรมตามความเป็นจริงของรูปนาม โดยเห็นว่า ไม่ใช่ สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หลักสูตรชั้นมัชฌิมอภิธรรมิกะโท, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เฉลิมชาัญญาการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๓๗.

เป็นแต่สภาวะรูปนามเท่านั้นที่ปรากฏเกิดขึ้น ปราศจากการบังคับบัญชาใด ๆ หรือให้เป็นไปในอำนาจของใคร ๆ และรู้ลึกถึงเหตุปัจจัยให้เกิดรูปและนามนั้น โดยมีหลักการ “ตามรู้” ดังต่อไปนี้

คำว่า “ระลึกรู้” “กำหนดรู้” “ตามรู้” ในการศึกษาที่มีความหมายเดียวกัน คือ การทำงานของสัมปชัญญะ หรือ ความรู้ลึกตัว

การตามรู้ในขณะที่เห็น

เมื่อมีรูปรามณ์ (สีต่าง ๆ) ผ่านจักขุทวารเข้ามากระทบที่จักขุปสาท หรือจักขุวัตตुरुปอันเป็นที่อาศัยของจิต ความใสที่สามารถรับรูปรามณ์ได้ทำให้สีต่าง ๆ ปรากฏเกิดขึ้นจักขุวิญญาณจิต ทำหน้าที่รู้ารมณ์ในการเห็น และส่งต่อมโนทวาราวชชนจิต (ใจ) ทำหน้าที่รับรู้ารมณ์ในการเห็น

ว่าโดยวิถีจิต ในขณะที่ “ตามรู้” ในขณะที่เห็นอยู่นั้น สภาวะธรรมทั้งหลาย ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ทำหน้าที่ ๒ อย่างคือ ทำหน้าที่พิจารณาารมณ์ (หรือรับ) ทำหน้าที่ตัดกระแสกวังศ์ไม่ให้เกิดขึ้นในวิถี, ทวีปัญญาญาณจิต (จักขุวิญญาณจิต ๒) ทำหน้าที่ รู้อารมณ์สัมปชัญญะจิต ทำหน้าที่รับารมณ์ต่อจากจักขุวิญญาณจิต ๒, สันตึรณจิต ทำหน้าที่ไต่สวนารมณ์ โวภูฐัพพนจิต หรือ มโนทวาราวชชนจิต ทำหน้าที่ตัดสินารมณ์ ชวนจิต ทำหน้าที่เสพารมณ์ ย่อมปรากฏในขณะที่นั้น ๆ ตามสมควร

ว่าโดยองค์ธรรมปรมาัตถ์ ในขณะที่ “ตามรู้” ในขณะที่เห็นอยู่นั้น สภาวะธรรมทั้งหลาย ได้แก่ จักขุปสาท รูปรามณ์ จักขุวิญญาณ และสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๑ ย่อมปรากฏในขณะที่นั้น ๆ ตามสมควร ดังแสดงความพิสดารต่อไปนี้

การตามรู้จักขุปสาท มีสภาวะธรรมดังนี้

ความใสที่ส่องเห็นรูปได้ เป็นลักษณะพิเศษของจักขุปสาท

(รูปาภิขมาตารหุตูปปสาทลกขณั)

การจงใจไปในรูปรามณ์ เป็นหน้าที่ (รูเปสุ อวิญญณนรล)

การเห็นได้ทางจักขุปสาท เป็นอาการปรากฏ (จักขุวิญญาณนสสุต วิสยภาวรล)

การมีดวงตา เป็นเหตุใกล้ (ทญุจุกามตานิทานกมมชญุตปทญุชาน)^{๒๖}

สรุปความว่า การตามรู้จักขุปสาท มีสภาวะธรรมดังนี้ จักขุปสาท เป็นธรรมชาติของรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน มีความใสเป็นเครื่องรับรูปรามณ์ มีหน้าที่ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณ และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งจักขุทวารวิถี, “มีความใสที่

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิปัสสนาภาวนา, หลักสูตรประกาศนียบัตรการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา (ป.ว.ภ.) (กรุงเทพมหานคร : ไม่ปรากฏโรงพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๘๖.

ส่องเห็นรูปได้” เป็นลักษณะพิเศษของจักขุปสาท พิเศษคือ เป็นลักษณะเฉพาะของจักขุปสาทเท่านั้น ไม่สามารถเกิดกับโสตปสาทหรือฆานปสาทได้, “มีการจูงใจไปในรูปารมณ” เป็นหน้าที่หรือกิจ ทำให้มีความสนใจหรือใส่ใจในการมองแต่ละครั้ง “การเห็นรูปารมณได้ทางจักขุปสาท เป็นอาการปรากฏ” หรือ เป็นผล “การมีดวงตา” เป็นเหตุใกล้คือ จักขุปสาทตั้งอยู่ได้ต้องอาศัยดวงตาหรือจักขุวัตถุเป็นสถานที่เกิด ดังนั้น การตามรู้้อย่างนี้ เรียกว่า รู้ลักษณะที่จุดกาะของจักขุปสาท มีประโยชน์ คือ เมื่อพิจารณาอยู่เนื่อง ๆ ทำให้ทราบถึงรูปนามตามความเป็นจริง สภาวะการเห็นได้ รู้เหตุและปัจจัยการเกิดขึ้น การตั้งอยู่และดับไปของรูปกับนามเท่านั้น และเมื่อพัฒนาขึ้นเป็นลำดับทำให้ทราบว่า เป็นเพียงการทำงานของจักขุประสาทและรูปารมณเท่านั้น ไม่ใช่เราเป็นผู้เห็น การเข้าไปรู้สภาวะธรรมเช่นนี้ได้ คือ เป็นความเห็นที่ถูกตรง เรียกว่า ทิฏฐิวิสูทธิ อย่างหนึ่ง

การตามรู้รูปารมณ มีสภาวะธรรมดังนี้

การปรากฏให้รู้ทางตา เป็นลักษณะพิเศษของรูปารมณ (จักขุปฏิหนนลกขณ)

การถูกเห็นได้ เป็นหน้าที่ (จักขุวิญญาณสุส วิสยภวารล)

การที่สภาวะเห็นดำเนินไปในจักขุปสาท เป็นอาการปรากฏ (ตสุเสวโคจรปจจุปฏจาน)

การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตุมหากุตปทฏจาน)^{๒๑}

สรุปความว่า การตามรู้รูปารมณ มีสภาวะธรรมดังนี้ รูปารมณ องคธรรมได้แก่ สีต่าง ๆ การปรากฏให้รู้ทางตา เป็นลักษณะพิเศษของรูปารมณ เป็นลักษณะพิเศษ คือ เป็นลักษณะเฉพาะของรูปารมณเท่านั้น มีการปรากฏให้รู้ทางจักขุได้ สีต่าง ๆ เหล่านี้ มีหน้าที่หรือรส คือ การถูกเห็นได้, การที่สภาวะเห็นดำเนินไปในจักขุปสาท เป็นอาการปรากฏ มีการอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

การตามรู้จักขุวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้

การเห็นรูป เป็นลักษณะพิเศษของ จักขุวิญญาณ (วิชานนลกขณ)

การรับสีเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปุพพจคมรส)

การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจจุปฏจาน)

จักขุปสาทและสี เป็นเหตุใกล้ (วตุถามมณปทฏจานน)^{๒๒}

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๘๖.

^{๒๒} เล่มเดียวกัน, หน้า ๘๗.

สรุปความว่า การตามรู้จักขุวิญญาณ มีสภาวะธรรมคือ จักขุวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒ เป็นจิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ในการเห็น, มีการเห็นรูป (สีต่าง ๆ) เป็นลักษณะพิเศษของจักขุวิญญาณ มีลักษณะพิเศษ คือ เป็นลักษณะเฉพาะตนของจักขุวิญญาณจิต ที่สามารถในการเห็นรูปได้ ไม่สามารถไปรับรู้ในทวารอื่น ๆ ได้ มีการรับสีต่าง ๆ เป็นอารมณ์ เป็นรสหรือหน้าที่ มีการการนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ มีจักขุประสาทและสีต่าง ๆ เป็นเหตุใก้ให้เกิดจักขุวิญญาณ

การตามรู้ผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้

การกระทบกับสี เป็นลักษณะพิเศษของ ผัสสะทางตา (มุสนลกฺขณ)

การประสานอารมณ์ เป็นหน้าที่ (สัมมัญจนโรโส)

การประชุมกันระหว่างจักขุประสาทสี และการเห็น เป็นอาการปรากฏ (สนนิปาตปัจจุภูจฺจาน)

อารมณ์ที่ปรากฏ เป็นเหตุใก้ (อาปาถคตวิสยปทฺฐจฺจาน)^{๒๕}

สรุปความว่า การตามรู้ผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมคือ ผัสสะ คือ ผัสสะเจตสิก องค์ธรรม ได้แก่ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ การกระทบกันระหว่างจักขุประสาทกับรูปารมณ์ เกิด ผัสสะทางตา ได้แก่ การกระทบกับสี เป็นลักษณะพิเศษของ ผัสสะทางตา, มีการประสานอารมณ์ เป็นรสหรือหน้าที่ของผัสสะ การประชุมกันระหว่างจักขุประสาทและสีต่าง ๆ และการเห็น เป็นปัจจุภูฐานหรืออาการปรากฏ มีอารมณ์ที่ปรากฏ เป็นเหตุใก้

การตามรู้สุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้

การเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของสุขเวทนา ที่เกิดจากผัสสะทางตา (อิฏฺฐารมฺมณฺณกฺขณลกฺขณา)

การทำให้รู้สึกพอใจ เป็นหน้าที่ สุขเวทนา (อิฏฺฐการสมฺโภครสา)

การเกิดความพอใจทางจิต เป็นอาการปรากฏ (เจตสิกอสฺสาทปัจจุภูจฺจานา)

ความสงบใจ เป็นเหตุใก้ (ปสุตฺตฺธิปทฺฐจฺจานา)^{๒๖}

สรุปความว่า การตามรู้สุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมคือ สุข-เวทนา มีองค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์, มีการเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของสุขเวทนา ที่เกิดจากผัสสะทางตา, มีการทำให้รู้สึกพอใจในอารมณ์ เป็นรสหรือ

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๘๗.

^{๒๖} เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

หน้าที่ สุขเวทนา (โสมนัสเวทนา), มีการเกิดความพอใจทางจิต เป็นผลหรืออาการปรากฏ ความสงบใจ เป็นเหตุใกล้หรือปทัฏฐานให้เกิดสุขเวทนา

การตามรู้ทุกข์เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้

การเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของทุกข์เวทนา ที่เกิดจากผัสสะทางตา (อนิฏฐารมมณานุกวนลกขณา)

การทำให้รู้สึกไม่พอใจ เป็นหน้าที่ (อนิฏฐาการสมโภครสา)

การเกิดความไม่พอใจทางจิต เป็นอาการปรากฏ (เจตสิกภาพรปจจุปฏจานา)

หทัยวัตถุ เป็นเหตุใกล้ (หทยวัตถุปฏจจานา)^{๑๑}

สรุปความว่า การตามรู้ทุกข์เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรม คือ ทุกข์เวทนา มiongัธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์, มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของทุกข์เวทนา, การทำให้รู้สึกไม่พอใจ เป็นรสหรือหน้าที่, มีการเกิดความไม่พอใจทางจิต เป็นอาการปรากฏ, มีหทัยวัตถุ(หทัยรูป) เป็นเหตุใกล้หรือปทัฏฐานให้เกิดทุกข์เวทนา

หลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม โดยการเพียรระลึกที่ผัสสะเจตสิก เมื่อกระทบอารมณ์ ๖ ชนิดมีรูปธรรม ๕ คือ การเห็น ๑ การได้ยิน ๑ การได้กลิ่น ๑ การสัมผัสรสอาหาร ๑ การสัมผัสทางกาย ๑ และมีนามธรรม ๑ คือ การรับรู้ทางใจในขณะปัจจุบัน ที่กระทบอยู่นั้น ๆ คือ การกำหนดรู้ในอาการ ของวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔^{๑๒}

การตามรู้อุเบกขาเวทนา ที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้

ความวางเฉยที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น เป็นลักษณะพิเศษของอุเบกขาเวทนา ที่เกิดจากผัสสะทางตา (มชฺชตฺตเวทยิตลกขณา)

การทำให้สภาวะเห็นเป็นกลางคงอยู่ เป็นหน้าที่ (สมปยุตฺตานัน นาดิอุปฺพยุหนมิลाप-รสา)

การเกิดความสงบไม่ยินดียินร้าย เป็นอาการปรากฏ (สนฺตภาวปจจุปฏจจานา)

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบพืศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๘๑.

^{๑๒} จิรโชติ สงวนปิยะพันธ์, “ศึกษาผัสสะเจตสิกกับการปฏิบัติวิปัสสนา เฉพาะการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๑ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า (ก).

ความมีจิตไม่ปิตินดี เป็นเหตุใกล้ (นิปิตกจิตตปฏฐานา)^{๓๓}

สรุปความว่า การตามรู้อุเบกขาเวทนา ที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรม คือ อุเบกขาเวทนา องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์, มีความวางเฉยที่เกิดขึ้น ในขณะที่เห็น เป็นลักษณะพิเศษของอุเบกขาเวทนา ที่เกิดจากผัสสะทางตา การทำให้สภาวะเห็น เป็นกลางคงอยู่ เป็นหน้าที่หรือกิจ การเกิดความสงบไม่ยินดียินร้าย เป็นผลหรืออาการปรากฏ ความมีจิตไม่ยินดียินร้าย ในอารมณ์ เป็นเหตุใกล้หรือปทัฏฐาน

การตามรู้สัญญา ที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้

มีความจำ เป็นลักษณะพิเศษของ สัญญาที่เกิดจากผัสสะทางตา (สยขานนลกขณา)

มีการจำได้ เป็นหน้าที่ (ปฺนสยขานน ปจฺจยนิमितฺตณฺรสา)

มีความจำได้ในสิ่งที่หมายไว้ เป็นอาการปรากฏ (ยถาคหิต นิमितฺตวเสน อภินิเวสกรณ ปจฺจปฏฺฐานา)

มีอารมณ์ที่ปรากฏ เป็นเหตุใกล้ (ยถาอุปฏฺตวิสยปฏฺฐานา)^{๓๔}

สรุปความว่า การตามรู้สัญญา ที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรม คือ สัญญา องค์ ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิก มีการจำได้หมายรู้สีต่าง ๆ เป็นลักษณะพิเศษของ สัญญาที่เกิดจาก ผัสสะทางตา มีการจำได้ เป็นหน้าที่หรือกิจ มีความจำได้ในสีต่าง ๆ เป็นอาการปรากฏ มีสีต่าง ๆ เป็นอารมณ์ปรากฏ เป็นเหตุใกล้

การตามรู้ในขณะที่เห็น เป็นการกำหนดรู้ โดยประเภทแห่ง ลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัฏฐาน เรียกว่า ลักษณะาทิจตูกกะ จัดเป็นทัญญูวิสุทธิ, ทัญญูวิสุทธิ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญา เจตสิก ที่ในมหาภูตญาณสัมปยุตตจิต ๔ ที่มีรูปนามเป็นอารมณ์^{๓๕}

ทัญญูวิสุทธิ เมื่อว่าโดยญาณ ๑๖ แล้วจัดเป็นนามรูปปริงเฉทญาณ^{๓๖}

นามรูปปริงเฉทญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามตามสภาวะที่เป็นจริง ชื่อว่า “ทัญญูวิสุทธิ” เพราะชำระจิตใจของพระโยคีให้ปราศจากสัkkายาทัญญู^{๓๗}

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๘๘.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), รวบรวม, ลักษณะาทิจตูกะ แห่งปรมัตถ ธรรม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท คัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกวิทยาลัย รวบรวม, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร : ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๑๑.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกวิทยาลัย รวบรวม, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๑.

^{๓๗} เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

การตามรู้ในขณะที่ได้ยิน

เมื่อมีสัททารมณ์ (เสียงต่าง ๆ) ผ่านเข้ามากระทบกับโสตทวารหรือโสตประสาท ความใสที่สามารถรับสัททารมณ์ได้โสตวิญญานจิต (จิตที่อาศัยจักขุวัตถุเห็นรูปารมณ์) ทำหน้าที่รู้เสียงต่าง ๆ ที่ปรากฏเกิดขึ้นและส่งต่อมโนทวารวิชชณจิต(ใจ) ต่อไป

ว่าโดยวิถีจิตทางมโนทวาร ในขณะที่ “ตามรู้” ในขณะที่ได้ยินอยู่นั้น สภาวะธรรมทั้งหลาย ได้แก่ ปัญจทวารวิชชณจิต ทำหน้าที่ ๒ อย่างคือ ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์(หรือรับ) ทำหน้าที่ตัดกระแสสังขารไม่ให้เกิดขึ้นในวิถี, ทวิปัญจวิญญานจิต (โสตวิญญานจิต ๒) ทำหน้าที่ รู้สัททารมณ์, สัมปฏิจฉนจิต ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากโสตวิญญานจิต ๒ สันตึรณจิต ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ โวภูฐัพพนจิต หรือ มโนทวารวิชชณจิต ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ ชวนจิต ทำหน้าที่เสพอารมณ์ ย่อมปรากฏในขณะนั้น ๆ ตามสมควร

ว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ ในขณะที่ “ตามรู้” ในขณะได้ยินอยู่นั้น สภาวะธรรมทั้งหลาย ได้แก่ โสตประสาท สัททารมณ์ โสตวิญญาน และสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ย่อมปรากฏในขณะนั้น ๆ ตามสมควร ดังแสดงความพิศดารต่อไปนี้

ในขณะที่ตามรู้อยู่นั้น สภาวะธรรมทั้งหลาย คือ โสตประสาท เสียง ต่าง ๆ (สัททารมณ์) โสตวิญญาน สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง ย่อมปรากฏในขณะนั้น ๆ ตามสมควร

การตามรู้โสตประสาท มีสภาวะธรรมดังนี้

ความใสที่ให้ได้ยินได้ เป็นลักษณะพิเศษของโสตประสาท

(สหทาทิกฆาตารหุคตูปปสาทลกขณ)

การจงใจไปในสัททารมณ์ เป็นหน้าที่ (สหุเทศุ อวิญจนรส)

การได้ยินทางโสตประสาท เป็นอาการปรากฏ (โสตวิญญานสุส อารชารภาวปัจจุภูจัน)

การมีหู เป็นเหตุใกล้ (โสตตุกามตานิทานกมมมชกุคตปทภูจัน)^{๓๘}

สรุปความว่า การตามรู้โสตประสาท มีสภาวะธรรมดังนี้ โสตประสาท องค์ธรรมได้แก่ ความใสที่สามารถรับสัททารมณ์ได้ เป็นรูปที่เป็นเหตุแห่งการได้ยินของจิตและเจตสิก เป็นธรรมชาติที่เกิดจากกรรม มีความใสเป็นเครื่องรับเสียงต่าง ๆ มีกิจหน้าที่ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาน และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งโสตทวารวิถีอย่างหนึ่ง, มีความใสที่ให้ได้ยินได้ เป็นลักษณะพิเศษของโสตประสาท การจงใจไปในสัททารมณ์ เป็นหน้าที่ การได้ยินทางโสตประสาท เป็นอาการปรากฏ การมีหู เป็นเหตุใกล้

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬิศึกษาพุทธโฆสนครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิชาสันตนาถาวนา, หน้า ๘๕.

การตามรู้ สัททารมณ์ มีสภาวะธรรมดังนี้

การที่สัททารมณ์ปรากฏในหู เป็นลักษณะพิเศษของสัททารมณ์ (โสตปฏิบัติหนนลกฺขณฺ)

การถูกได้ยิน เป็นหน้าที่ (โสตวิญญาณสุส วิสยภาวรสํ)

การที่สภาวะได้ยินดำเนินไปในโสตประสาท เป็นอาการปรากฏ

(ตสฺเสวโคจรปจฺจุปฺภูจฺจํ)

การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตุมหากุตฺตปทฺภูจฺจํ)^{๘๕}

สรุปความว่า การตามรู้สัททารมณ์ มีสภาวะธรรมดังนี้ สัททารมณ์ องค์ธรรมได้แก่เสียงต่าง ๆ เป็นรูปที่ทำให้โสตวิญญาณรู้ได้ การที่สัททารมณ์ปรากฏในหู เป็นลักษณะพิเศษของสัททารมณ์ การถูกได้ยิน เป็นหน้าที่ การที่สภาวะได้ยินดำเนินไปในโสตประสาท เป็นผลอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุให้เกิด

การตามรู้ขณะคมกลืน มีสภาวะธรรมดังนี้

ในขณะที่กำหนด การได้กลิ่น สภาวะธรรมทั้งทั้งหลาย คือ ฆานประสาท กลิ่น(คันธารมณ์) ฆานวิญญาณ ผัสสะทางจมูก หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางจมูก ย่อมปรากฏในขณะนั้น ๆ ตามสมควร

การตามรู้ฆานประสาท มีสภาวะธรรมดังนี้

ความใสที่สูดรับกลิ่นได้ เป็นลักษณะพิเศษของฆานประสาท (คนุชาภิฆาตารหฺภูตฺตป - สาทลกฺขณฺ)

การจงใจไปในคันธารมณ์ เป็นหน้าที่ (คนุเชสุ อาวิญฺจนรสํ)

การได้กลิ่นทางฆานประสาท เป็นอาการปรากฏ (ฆานวิญญาณสุส อาธารภาวปจฺจุปฺภูจฺจํ)

การมีจมูก เป็นเหตุใกล้ (ฆายิตฺตคามตานิทานกมฺมชฺชุตฺตปทฺภูจฺจํ)^{๘๖}

สรุปความว่า การตามรู้ฆานประสาท มีสภาวะธรรมดังนี้ ฆานประสาท องค์ธรรมได้แก่ความใสที่สามารถรับคันธารมณ์ได้ ฆานประสาทเป็นธรรมชาตฺรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับกลิ่นต่าง ๆ ตั้งอยู่ภายในช่องจมูกมีฐานดังกีบแพะ มีกึ่งหน้าที่ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญาณ และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งฆานทวารวิธಿಯ่างหนึ่ง,

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๘๕.

^{๘๖} เล่มเดียวกัน, หน้า ๘๕-๘๖.

มีความใสที่สุดรับกลิ่นได้ เป็นลักษณะพิเศษ การจูงใจไปในคันธารมณ เป็นหน้าที่ มีการได้กลิ่น
ทางฆานปสาท เป็นผล มีจุมก เป็นเหตุให้เกิด

การตามรู้คันธารมณ มีสภาวะธรรมดังนี้

การที่คันธารมณปรากฏในจุมก เป็นลักษณะพิเศษของคันธารมณ

(ฆานปฏิบัติหนนลกขณ)

การถูกสูดดมได้ เป็นหน้าที่ (ฆานวิญญาณสุส วิสขภาวรส)

การที่สภาวะได้กลิ่นดำเนินไปในฆานปสาท เป็นอาการปรากฏ

(ตสุเสวโคจรปจจุฏจาน)

การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตุมหาภูตปทฎจาน)^{๔๐}

สรุปความว่า การตามรู้คันธารมณ มีสภาวะธรรมดังนี้ คันธารมณ องค์ธรรมได้แก่
กลิ่นต่าง ๆ การที่คันธารมณปรากฏในจุมก เป็นลักษณะพิเศษ มีการถูกสูดดมได้ เป็นหน้าที่ มี
การได้กลิ่นเกิดขึ้นในฆานปสาท เป็นผล มีการอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

การตามรู้ฆานวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้

การได้กลิ่น เป็นลักษณะพิเศษของฆานวิญญาณ (วิชานนลกขณ)

การรับกลิ่นเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปุพพุงคมรส)

การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฐานปจจุฏจาน)

ฆานปสาทและกลิ่น เป็นเหตุใกล้ ของฆานวิญญาณ (วตุถารมมณปทฎจาน)^{๔๑}

สรุปความว่า การตามรู้ฆานวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้ ฆานวิญญาณ เป็นจิตที่อาศัย
ฆานวัตถุรู้กลิ่น ที่ดี และไม่ดี มีการได้กลิ่นต่าง ๆ เป็นลักษณะพิเศษของฆานวิญญาณ การรับ
กลิ่นเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นผล ฆานปสาทและกลิ่น เป็นเหตุใกล้
ของฆานวิญญาณ

การตามรู้ในขณะลิ้มรส มีสภาวะธรรมดังนี้

ในขณะที่ตามรู้ การลิ้มรส สภาวะธรรมทั้งหลาย คือ ชิวหาปสาท รส (รสารมณ) ชิวหา
วิญญาณ ผัสสะทางลิ้น หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางลิ้น ย่อมปรากฏในขณะนั้น ๆ ตามสมควร

การตามรู้ชิวหาปสาท มีสภาวะธรรมดังนี้

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม,
หลักสูตรและโครงการ วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๕๐.

^{๔๑} เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ความใสที่ทำให้รับรสได้ เป็นลักษณะพิเศษของชีวหาปสาท

(รสาภิฆาตารหฏตปฺปสาทลกฺขณํ)

การจูงใจไปในรสารมณํ เป็นหน้าที่ (รเสศฺ อวิญฺจนรตํ)

การได้ลิ้มรสทางชีวหาปสาท เป็นอาการปรากฏ

(ชีวหาวิญฺญาณสฺส อารฺชวภาวปจฺจุปฺปญฺจานํ)

การมีลิ้น เป็นเหตุใกล้ (สหายิตฺตคามตานิทาภมฺมชฺชฏตปฺปญฺจานํ)^{๔๓}

สรุปความว่า ชิวหาปสาท องค์ธรรมได้แก่ ความใสที่สามารถรับรสารมณํได้ ชิวหาปสาทนี้เป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับรสต่าง ๆ ตั้งอยู่ท่ามกลางลิ้นที่มีสัณฐานเหมือนปลายกลีบดอกอุบล มีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งชีวหาวิญฺญาณจิต และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งชีวหาทวารวิถี มีความใสที่ทำให้รับรสได้ เป็นลักษณะพิเศษ, มีการจูงใจไปในรสารมณํ เป็นหน้าที่, การได้ลิ้มรสทางชีวหาปสาท เป็นอาการปรากฏ, การมีลิ้น เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

การตามรู้รสารมณํ มีสภาวะธรรมดังนี้

การที่รสารมณํ ปรากฏในลิ้น เป็นลักษณะพิเศษของรสารมณํ (ชีวหาปฏฺิหนนลกฺขณํ)

การถูกลิ้ม เป็นหน้าที่ (ชีวหาวิญฺญาณสฺส วิสยทวารตํ)

การมีสภาวะลิ้มรสดำเนินไปในชีวหาปสาท เป็นอาการปรากฏ (ตฺสเสวโคจรปจฺจุปฺปญฺจานํ)

การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตุมหภูตปฺปญฺจานํ)^{๔๔}

สรุปความว่า รสารมณํ องค์ธรรมได้แก่ รสต่าง ๆ จะเป็นรสที่ดีก็ตาม ไม่ดีก็ตามย่อมเป็นที่พอใจแก่ชีวหาวิญฺญาณทั้งสิ้น การที่รสารมณํ ปรากฏในลิ้น เป็นลักษณะเฉพาะของรสารมณํ มีการถูกลิ้ม เป็นหน้าที่, การมีการลิ้มรสเกิดขึ้นในชีวหาปสาท เป็นผล มีการอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุให้เกิด

การตามรู้ชีวหาวิญฺญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้

การลิ้มรส เป็นลักษณะพิเศษของชีวหาวิญฺญาณ (วิชานนลกฺขณํ)

การรับรสเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปฺพุพฺพจฺคมรตํ)

การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปญฺจานํ)

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิชาสันสกฤต, หน้า ๕๐.

^{๔๔} เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ชีวหาปสาทและรส เป็นเหตุไกล้ (วตถารมมณปทภูจານ) ^{๔๕}

สรุปความว่า ชิวหาวิญญาน เป็นจิตที่อาศัยชีวหาวัตถุรัฐรส ที่ดี และไม่ดี มีการลิ้มรส เป็นลักษณะพิเศษของชีวหาวิญญาน, มีการรับรสเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่, มีการนำจิตไปสู่อารมณ์ ในการรับรส เป็นผล, มีชีวหาปสาทและรสต่าง ๆ เป็นเหตุให้เกิด

การตามรู้ในขณะสัมผัส มีสภาวะธรรมดังนี้

ในขณะกำหนดว่า “ถูกหนอ” สภาวะธรรมทั้ง ๕ อย่าง คือกายปสาท สัมผัส (โณฏฐัพพารมณั อันได้แก่ ปฐวีธาตุ และวาโยธาตุ) กายวิญญาน ผัสสะทางกาย หรือเวทนาที่เกิด จากผัสสะทางกาย ย่อมปรากฏในขณะนั้น ๆ ตามสมควร

การตามรู้กายปสาท มีสภาวะธรรมดังนี้

ความใสที่ทำให้รับสัมผัสได้ เป็นลักษณะพิเศษของกายปสาท (โณฏฐัพพาทิกขิตารลกขณั)

การจงใจไปในโณฏฐัพพารมณั เป็นหน้าที่ (โณฏฐัพเพสุ อาวิณณรตัง)

การได้สัมผัสทางกายปสาท เป็นอาการปรากฏ (กายวิญญานสุสอาธารภาวปจฺจุปฺภูจานั)

การมีร่างกาย เป็นเหตุไกล้ (สุตฺติคฺคามตานิทานกมฺมชฺชภูตปทภูจานั) ^{๔๖}

สรุปความว่า กายปสาท องค์ธรรมได้แก่ ความใสที่สามารถรับโณฏฐัพพารมณัได้ กายปสาทเป็นธรรมชาติรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรม มีความใสบริสุทธิ์เป็นเครื่องรับสัมผัสต่าง ๆ มี เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง กายปสาทเกิดอยู่ตามร่างกายทั่วไป (ยกเว้น ผม ขน เล็บ เป็นต้น) มีหน้าที่สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ วัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาน และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งกายทวารวิถี มีความใสในการรับสัมผัสได้ เป็นลักษณะพิเศษของกายปสาท, การจงใจไปในโณฏฐัพพารมณั เป็นหน้าที่ มีการสัมผัสทางกายปสาท เป็นผล การมีร่างกาย เป็นเหตุให้เกิด

การตามรู้โณฏฐัพพารมณั มีสภาวะธรรมดังนี้

การที่โณฏฐัพพารมณัปรากฏในกาย เป็นลักษณะพิเศษของโณฏฐัพพารมณั (กายปฺภูทหนนลกขณั)

การถูกสัมผัส เป็นหน้าที่ (กายวิญญานสุส วิสยภาวรตัง)

การที่ภาวะสัมผัสดำเนินไปในกายปสาท เป็นอาการปรากฏ

(ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฺภูจานั)

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๕๑.

^{๔๖} เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

อาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตุรมหาภูตปทภูจฺจํ)^{๔๗}

สรุปความว่า โภฏฐัพพารมณฺ์ องค์ธรรมได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง โภฏฐัพพารมณฺ์ มี ๓ อย่าง คือ ปถวีโภฏฐัพพารมณฺ์ เตโชโภฏฐัพพารมณฺ์ วาโยโภฏฐัพพารมณฺ์ โภฏฐัพพารมณฺ์มีการปรากฏในกาย เป็นลักษณะเฉพาะ มีการถูกสัมผัส เป็นหน้าที่ การที่ ภาวะสัมผัสดำเนินไปในกายปสาท เป็นผล อาศัยมหาภูตรูปเกิด

การตามรู้กายวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้

การสัมผัส เป็นลักษณะพิเศษของกายวิญญาณ (วิชานนลกฺขณฺ์)

การรับสัมผัสเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปุพฺพํคฺมรตฺ)

การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺฐานปจฺจุปฺภูจฺจํ)

กายปสาทและสัมผัส เป็นเหตุใกล้ (วตฺถารมฺมณฺปทฺภูจฺจํ)^{๔๘}

สรุปความว่า กายวิญญาณ คือ จิตที่อาศัยกายวัตถุรู้สึกโภฏฐัพพารมณฺ์ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่ดีและไม่ดี มีการสัมผัส เป็นลักษณะพิเศษของกายวิญญาณ การรับสัมผัสเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นผล กายปสาทและสัมผัส เป็นเหตุให้เกิด

การตามรู้มโนทวาร

การตามรู้มโนทวาราวชชนจิต มีสภาวะธรรมดังนี้

การอารมณ์เบื้องต้น รับรู้พิเศษของมโนทวารเป็นลักษณะราวัชชนจิต (ปุพฺพํคฺมลกฺขณฺ์)

การเริ่มใส่ใจ เป็นหน้าที่ (อวชฺชนรตฺ)

การแสดงควมใส่ใจ เป็นอาการปรากฏ (ตถากวปจฺจุปฺภูจฺจํ)

ความดับไปแห่งภวังคจิต เป็นเหตุใกล้ (กวงฺคกฺกคฺปทฺภูจฺจํ)^{๔๙}

สรุปความว่า การตามรู้มโนทวาราวชชนจิต มีการอารมณ์เบื้องต้น รับรู้พิเศษของมโนทวารเป็นลักษณะราวัชชนจิต มีการเริ่มใส่ใจ เป็นหน้าที่ มีการแสดงควมใส่ใจ เป็นอาการปรากฏหรือผล มีความดับไปแห่งภวังคจิต เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

การตามรู้ธรรมมารมณฺ์

การตามรู้ สุขุมรูป ๑๖ มีความพิสดารดังต่อไปนี้

การตามรู้อดีตถิการูป มีสภาวะธรรมดังนี้

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆสนครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๕๑.

^{๔๘} เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๑-๕๒.

^{๔๙} เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๓.

ความเป็นหญิง เป็นลักษณะพิเศษของ อิตถิถาวรรูป (อิตถิถาวรลักษณ)
 การแสดงว่าเป็นหญิง เป็นหน้าที่ (อิตถิตติ ปกาสนรล)
 การมีสัญญาฐาน ทำทาง และความคำริเยียงหญิงทั่วไป เป็นอาการปรากฏ
 (อิตถิลิงคาคาทินการณภวปจจุปฏจจัน)
 ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดททยวัตตุ เป็นเหตุไกลล (จตุมหากุตปทจจัน)^{๕๐}

สรุปความว่า อิตถิถาวรรูป องค์ธรรมได้แก่ รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง ความเป็นหญิง เป็นลักษณะพิเศษของอิตถิถาวรรูป การแสดงว่าเป็นหญิง เป็นหน้าที่ การมีสัญญาฐาน ทำทาง และความคำริเยียงหญิงทั่วไป เป็นผล ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดททยวัตตุ(รูปหัวใจ) เป็นเหตุไกลลให้เกิด

การตามรู้ปริสถาวรรูป มีสภาวธรรมดังนี้
 ความเป็นชาย เป็นลักษณะพิเศษของ ปริสถาวรรูป (ปริสถาวรลักษณ)
 การแสดงว่าเป็นชาย เป็นหน้าที่ (ปริสถาวรล)
 การมีสณินฐาน ทำทาง และความคำริเยียงชายทั่วไป เป็นอาการปรากฏ
 (ปริสถิลิงคาคาทินการณภวปจจุปฏจจัน)
 ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดททยวัตตุ เป็นเหตุไกลล (จตุมหากุตปทจจัน)
 สรุปความว่า ปริสถาวรรูป องค์ธรรมได้แก่ รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นชาย มีความเป็นชาย เป็นลักษณะพิเศษของ ปริสถาวรรูป การแสดงว่าเป็นชาย เป็นหน้าที่ การมีสณินฐาน ทำทาง และความคำริเยียงชายทั่วไป เป็นอาการปรากฏการมีสณินฐาน ทำทาง และความคำริเยียงชายทั่วไป เป็นผล ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดททยวัตตุ เป็นเหตุไกลลให้เกิด

การตามรู้ชีวิตรูป มีสภาวธรรมดังนี้
 การตามรักษาจักขุปสาท เป็นต้นเป็นลักษณะพิเศษของชีวิตรูป (สททจจรูปานูปาล-
 ลลักษณ)
 การทำให้จักขุปสาท เป็นต้นดำเนินไปได้ เป็นหน้าที่ (เตลล ปวตตจจนรล)
 การทรงไว้ซึ่งจักขุปสาท เป็นต้น เป็นอาการปรากฏ (เตลลญญเวว จปนปจจุปฏจจัน)

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิทยาลัยนานาชาติ, หน้า ๕๔.

ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยซึ่งดำเนินไปได้จึงเกิดชีวิตรูป เป็นเหตุใกล้ (ยาปิตพฺพทฎฺฐาน) ^{๕๑}

สรุปความว่า ชีวิตรูป องค์ธรรมได้แก่ รูปที่รักษากัมมชรูปทั้งหลาย, มีการตามรักษา จักขุปสาท เป็นต้นเป็นลักษณะพิเศษของชีวิตรูป การทำให้จักขุปสาท เป็นต้นดำเนินไปได้ เป็นหน้าที่ การทรงไว้ซึ่งจักขุปสาท เป็นต้น เป็นผล ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยซึ่งดำเนินไปได้จึงเกิดชีวิตรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

การตามรู้อาหารรูป มีสภาวะธรรมดังนี้

การเป็นสารอาหาร เป็นลักษณะพิเศษของอาหารรูป (โอชาตกฺขณ)

การทำให้เกิดกำลัง เป็นหน้าที่ (รูปาหฺนรล)

การอุปถัมภ์ร่างกายไว้ไม่ให้อ่อนเพลีย เป็นอาการปรากฏ (กายุปฺตมกฺปจฺจุปฺฎฺฐาน)

การเข้าใจว่ามีอาหารที่ควรบริโภคนิจจึงเกิดอาหารชรูป เป็นเหตุใกล้ (อชฺโณหฺริตพฺพทฎฺฐาน) ^{๕๒}

สรุปความว่า รู้อาหารรูป องค์ธรรมได้แก่ รูปที่นำให้อาหารชรูปเกิด อาหารชรูปย่อมปรากฏแก่ผู้ที่กำหนดรู้มีกำลังวังชาและความสดชื่น แห่งจิตหลังรับประทานอาหารแล้ว โดยมีสภาวะดังนี้ การเป็นสารอาหาร เป็นลักษณะพิเศษของอาหารรูป การทำให้เกิดกำลัง เป็นหน้าที่ การทำให้เกิดกำลัง เป็นหน้าที่ การอุปถัมภ์ร่างกายไว้ไม่ให้อ่อนเพลีย เป็นผล การเข้าใจว่ามีอาหารที่ควรบริโภคนิจจึงเกิดอาหารชรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

การตามรู้มโนวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้

การรับรู้อารมณ์ด้วยการนึกคิด เป็นลักษณะพิเศษของมโนวิญญาณ (วิชานนลกฺขณ)

การรับรู้ซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ เป็นหน้าที่ (ปฺพพฺพคฺมรล)

การมุ่งไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺฎฺฐาน) ^{๕๓}

ความเข้าใจว่ามีรูปที่อาศัยจึงเกิดมโนวิญญาณ เป็นเหตุใกล้ (วตฺถารมฺมณปฺทฎฺฐาน)

สรุปความว่า มีการรับรู้อารมณ์ด้วยการนึกคิด เป็นลักษณะพิเศษ มีการรับรู้ซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ เป็นหน้าที่ มีการมุ่งไปสู่อารมณ์ เป็นผล มีความเข้าใจว่ามีรูปที่อาศัยจึงเกิดมโนวิญญาณ เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หลักสูตรและโครงการ วิชาสันตปาณา, หน้า ๕๔.

^{๕๒} เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๔-๕๕.

^{๕๓} เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๕.

การตามรู้ในขณะที่เห็น ขณะได้ยิน ขณะรู้กลิ่น เป็นต้น เป็นการกำหนดรู้สภาวะ โดยประเภทแห่ง ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน เรียกว่า ลักษณะาทิจตูกะ หรือวิเสส-ลักษณะของรูปและนาม จัดเป็นทัญญิวิสุทธิ, องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณ สัมปยุตตจิต ๔ ที่มีรูปนามเป็นอารมณ์^{๕๔}

ทัญญิวิสุทธิ เมื่อว่าโดยญาณ ๑๖ แล้วจัดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ^{๕๕}

นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามตามสภาวะที่เป็นจริง ชื่อว่า “ทัญญิวิสุทธิ” เพราะชำระจิตใจของพระโยคีให้ปราศจากสัkkายทัญญิวิสุทธิ^{๕๖}

๔.๓.๒. การพัฒนาสัมปชัญญะในอริยาบถใหญ่

อริยาบถใหญ่ มี ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน การพัฒนาสัมปชัญญะในอริยาบถใหญ่ ด้วยการ “กำหนดรู้”^{๕๗} กำหนดรู้ ไต่ถาม รู้เพราะอำนาจแห่งกรรมฐาน รู้เพราะอำนาจแห่งการเจริญสติปัฏฐานซึ่งประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ความเพียร สติ สัมปชัญญะ สัมปชัญญะ ได้แก่ ปัญญา การรู้อย่างนี้จึงจะละ จึงจะเพิกถอนความสำคัญผิดคิดว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ได้

พระมหาสุเรส สุเรโส (แจ่มแจ้ง). ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดนามรูปในอริยปถพีพพะ ในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนา” พบว่าหลักการและวิธีการกำหนดรูปนาม ตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง คือ สติปัฏฐาน ๔ กล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ในตอนต้นกล่าววิธีการปฏิบัติตามรู้ภายใน ภายนอก ทั้งภายในและภายนอก ผลตามสภาวะเกิดขึ้น ตลอดจนถึงแนวทางการวางสติไม่ยึดมั่นถือมั่น ส่วนวิธีการกำหนดรูปนามในอริยปถพีพพะนั้น ได้กล่าวในอริยปถพีพพะของ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานสูตร^{๕๘}

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน, ฝ่ายวิชาการ อภิธรรม โขติกวิทยาลัย รวบรวม, *วิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๑๑.

^{๕๕} เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๕๖} เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๕๗} พระธรรมธีรราชมุนี (โชนก ญาณสิริ ป.ธ.๘), *วิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๘๔๕.

^{๕๘} พระมหาสุเรสสุเรโส (แจ่มแจ้ง), “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดนามรูปในอริยปถพีพพะ ในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า (ก).

(๑) การตามรู้อิริยาบถในขณะยืน มีสภาวะธรรมดังนี้

เมื่อจิตคิดจะยืนเกิดขึ้น (จิตตชรูป) จิตนั้นก็ยังลมให้เกิดขึ้น ลมก็ยั้งความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นความสูงขึ้นของสกลกาย ซึ่งชาวโลกเรียกว่า “ยืน” ก็เกิดขึ้น เพราะการกระทำของจิต และเพราะความกระพือไปของวาโยธาตุ การรู้อยู่อย่างนี้ เรียกว่า การอิริยาบถในขณะยืนตามความเป็นจริง เป็นการตามรู้ขั้นปรมัตถ์

เมื่อตามรู้อิริยาบถในขณะยืนอยู่เนื่อง ๆ พึงระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ ปัญญาข้อมแก่กล้ามากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะยืนและสภาวะยืนว่าเป็นธาตุมอันมีลักษณะตั้ง ซึ่งอาการอย่างนี้ย่อมเป็นไปตามธรรมชาติของธาตุและอิริยาบถ ปราศจากตัวตน เรา ของเรา เป็นต้น ความเข้าใจสภาวะธรรมของนักปฏิบัตินี้ย่อมแตกต่างจากความรู้สึกรู้สึกของบุคคลทั่วไป

(๒) การตามรู้อิริยาบถในขณะเดิน มีสภาวะธรรมดังนี้

เมื่อจิตคิดจะเดินเกิดขึ้น (จิตตชรูป) จิตนั้นก็ยังลมให้เกิดขึ้น ลมก็ยั้งวิญญูติ คือ การเคลื่อนไหวให้เกิดขึ้นการก้าวไปข้างหน้า คือที่ชาวโลกเรียกว่า “เดิน” ก็เกิดขึ้น เพราะการกระทำของจิต และเพราะความกระพือไปของวาโยธาตุ การรู้อยู่อย่างนี้ เรียกว่า การอิริยาบถในขณะเดินตามความเป็นจริง เป็นการตามรู้ขั้นปรมัตถ์

เมื่อตามรู้อิริยาบถในขณะเดินอยู่เนื่อง ๆ พึงระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ ปัญญาข้อมแก่กล้ามากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะเดินและสภาวะการเดินว่าเป็นธาตุมอันมีลักษณะตั้ง ซึ่งอาการอย่างนี้ย่อมเป็นไปตามธรรมชาติของธาตุและอิริยาบถ ปราศจากตัวตน เรา ของเรา เป็นต้น ความเข้าใจสภาวะธรรมของนักปฏิบัตินี้ย่อมแตกต่างจากความรู้สึกรู้สึกของบุคคลทั่วไป

(๓) การตามรู้อิริยาบถในขณะนั่ง มีสภาวะธรรมดังนี้

เมื่อจิตคิดจะนั่งเกิดขึ้น (จิตตชรูป) จิตนั้นก็ยังลมให้เกิดขึ้น ลมก็ยั้งความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของกายให้เกิดขึ้นความคู้เข้าของกายเบื้องต่ำและความเอนลงของกายเบื้องบน ซึ่งชาวโลกเรียกว่า “นั่ง” ก็เกิดขึ้น เพราะการกระทำของจิต และความกระพือไปของวาโยธาตุ การรู้อยู่อย่างนี้ เรียกว่า การอิริยาบถในขณะนั่งตามความเป็นจริง เป็นการตามรู้ขั้นปรมัตถ์

เมื่อตามรู้อิริยาบถในขณะนั่งอยู่เนื่อง ๆ พึงระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ ปัญญาข้อมแก่กล้ามากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะนั่งและสภาวะการนั่งว่าเป็นเพียงธาตุมอันมีลักษณะตั้ง ซึ่งอาการอย่างนี้ย่อมเป็นไปตามธรรมชาติของธาตุและอิริยาบถ

โดยปราศจากตัวตน เรา ของเรา เป็นต้น ความเข้าใจสภาวะธรรมของนักปฏิบัตินี้ย่อมแตกต่างจากความรู้อีกของบุคคลทั่วไป

(๔). การตามรู้อิริยาบถในขณะนอน มีสภาวะธรรมดังนี้

เมื่อจิตคิดจะนอนเกิดขึ้น (จิตตชรูป) จิตนั้นก็ยังคงลมให้เกิดขึ้น ลมก็ยังความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นความเหี่ยยดขวางของสกลกาย ซึ่งชาวโลกเรียกว่า “นอน” ก็เกิดขึ้น เพราะการกระทำของจิต และความกระพือไปของวาโยธาตุ การรู้ที่อยู่อย่างนี้ เรียกว่า การรู้อิริยาบถในขณะนอนตามความเป็นจริง เป็นการตามรู้ขั้นปรมาตธรรมตามความเป็นจริง

เมื่อตามรู้อิริยาบถในขณะนอนอยู่เนื่อง ๆ พึงระลึกสู่สภาวะธรรมปัจจุบันที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ ปัญญาย่อมแก่กล้ามากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะนอนและสภาวะการนอนว่าเป็นเพียงธาตุลมอันมีลักษณะห่อน ซึ่งอาการอย่างนี้ย่อมเป็นไปตามธรรมชาติของธาตุและอิริยาบถเท่านั้น โดยปราศจากตัวตน เรา ของเรา เป็นต้น ความเข้าใจสภาวะธรรมของนักปฏิบัตินี้ย่อมแตกต่างจากความรู้อีกของบุคคลทั่วไป^{๕๕}

๔.๓.๓ การพัฒนาสัมปชัญญะในอิริยาบถย่อย

อิริยาบถย่อย เกิดจากการเคลื่อนไหวไปมาของกาย เช่น ก้าวไป ถอยกลับ เหลียวซ้ายแลขวา กู้เข้า เหี่ยยดออก พาดสังฆาฏี อุ้มบาต ห่มจีวร เคี้ยว ลิ้มเลีย ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ เป็นต้น

ในขณะที่ก้าวหรือถอย พึงตามรู้สภาวะก้าวหรือถอยระลึกสู่สภาวะธรรมปัจจุบันที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นจะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะก้าวหรือถอย พร้อมทั้งสภาวะก้าวหรือถอยที่เป็นสภาวะเคลื่อนไหวอย่างชัดเจน โดยปราศจากตัวตน เรา ของเรา การปฏิบัติดังนี้จัดเป็น โจรสัมปชัญญะ

ต่อเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรู้ชัดว่าไม่มีตัวตนเป็นผู้กระทำการเคลื่อนไหว มีเพียงสภาวะเคลื่อนไหว จากกระยะหนึ่งสู่กระยะหนึ่ง โดยเกิดจากจิตที่ต้องการทำซึ่งเกิดขึ้นก่อนหน้าแล้วดับไป ผู้ปฏิบัติย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นว่าสภาวะเคลื่อนไหว ในการก้าวหรือถอย นั้นเกิดขึ้นแล้วดับไปที่ละช่วง ในสภาวะก้าวไม่มีถอย ในสภาวะถอยไม่มีก้าว ปัญญาดังกล่าวย่อมรู้แจ้งพระไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ชื่อว่า อัมมโมหะสัมปชัญญะ

^{๕๕} พระธรรมธีรราชมุณี (โชค ญาณสิทธิ ป.ธ.๕), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วยมหาสติปัญญาญาณ, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมมิก, ๒๕๔๘), หน้า ๒๕๕-๓๐๐.

การเปลี่ยนอริยาบถ นั่งสมาธิ และเดินจงกรม ให้มีระยะเวลา พอ ๆ กัน ทั้งขณะนั่ง และขณะเดิน ทำให้มีการปรับอินทรีย์ให้ไปพร้อม ๆ กันทำให้เกิดความมั่นคงทางด้าน ศรัทธา วิริยะ สมาธิ สติ และปัญญาในการตามรู้สภาวะธรรมในแต่ละดับก็มีความชัดเจน รวมทั้งบริกรรม ภาวนาแบบพองยุบก็ยิ่งช่วยให้สติมีกำลังเข้มแข็งมีที่ยึดเหนี่ยว มีสติคอยระลึกลับงสภาวะธรรมต่าง ๆ ได้ไม่หลงไปในอดีตที่ผ่าน ๆ มา หรือในอนาคต เพราะคำภาวนานี้ทำให้สติอยู่กับความเป็นจริงในปัจจุบัน และ สังเกตเห็นความเปลี่ยนแปลง ของสภาวะธรรมเหล่านั้นได้ดี^{๖๐}

๔.๔ ความสัมพันธ์ของปัญญาเจตสิกกับสัมปชัญญะ

ความสัมพันธ์ของปัญญาเจตสิกกับสัมปชัญญะ โดยมีเนื้อหาดังต่อไปนี้

การเจริญสติปัฏฐาน เมื่อว่าโดยการปฏิบัติ อาตปปี (ความเพียร) สัมปชาโน (สัมปชัญญะ) สติมา (สติ) หรือ ความเพียร สัมปชัญญะ สติ เกิดขึ้นในขณะกำหนด รูป-นาม ที่กำลังปรากฏอยู่นั้น อาตปปี มีองค์ธรรม ได้แก่ วิริยะเจตสิก หรือ วิริยเจตสิกที่ในสัมมัปปธาน ๔, สัมปชาโน หรือสัมปชัญญะ มีองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก หรือ เป็นปัญญาที่อยู่ในสัมปชัญญะ ๔ สติมา มีองค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก ที่ระลึกรูปรูปนามในสติปัฏฐาน ๔ ธรรมทั้งสามสรุปลงแล้ว คือ สติ สมาธิ ปัญญา จะเห็นได้ว่าสัมปชัญญะและปัญญาเจตสิกแท้ที่จริงนั้นเป็นธรรมตัวเดียวกัน สัมปชัญญะ มีองค์ธรรม คือ ปัญญาเจตสิก ด้วยอำนาจปัจจัยแล้วสัมปชัญญะก็ คือ ปัญญาเจตสิกแต่ยังมีกำลังอ่อนอยู่ เมื่อพัฒนาหรือมีกำลังแก่กล้าแล้ว ด้วยอำนาจปัจจัยจึงพัฒนามาเป็นปัญญาหรือปัญญาเจตสิก ดังนั้นสรุปได้ว่า สัมปชัญญะ เป็นชื่อของความรู้ลึกซึ้งตัวที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรูปนามที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เรียกว่า ปัญญาในสัมปชัญญะ, ส่วนปัญญาหรือปัญญาเจตสิก คือ ปัญญาที่เห็นแจ้งตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริงของสามัญญลักษณะ ได้แก่ ไตรลักษณ์ของรูปนาม

๔.๕ การพัฒนาปัญญาเจตสิกและสัมปชัญญะ

การพัฒนาปัญญาเจตสิกและสัมปชัญญะ ได้จากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ การพัฒนาสัมปชัญญะมีความเป็นไปดังต่อไปนี้

^{๖๐} สุระศักดิ์ มะลิวัลย์, “การศึกษาวิเคราะห์หวิสุทธี ๗ และโสฬสญาณ ที่มีผลต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะผู้ที่เข้าปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า (ก).

การปฏิบัติตามหลักสัมปชัญญะ เมื่อผู้ปฏิบัติลงมือปฏิบัติจะรู้ธรรมโดยรวมคือ รู้
ปัจจุบัน รู้รูปนาม รู้พระไตรลักษณ์

ผู้ปฏิบัติรู้รูปนามตามอริยาบทน้อยใหญ่ เช่น รู้ในขณะที่ผู้เหยียด ก้ม เงย ยืน เดิน นั่ง
นอน เป็นต้น จนเกิดวิปัสสนาญาณต่าง ๆ ขึ้นมาโดยลำดับ ๆ นับตั้งแต่ญาณที่ ๑ ขึ้นไป

ผู้ปฏิบัติมีความเพียร ตั้งใจทำจริง ๆ มีความรู้รูปนามอยู่ทุกขณะ มีสติจดจ่อต่อรูปนาม
มีสติกำหนดได้ตั้งถ่วงตามสติปัญญา ๔ ไม่บกพร่อง

ผู้ปฏิบัติรู้อาการเคลื่อนไหวไปมาต่าง ๆ ของกายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นในรูปนาม
ไม่เห็นผิด ไม่รู้ผิด ไม่จำผิด ไม่หลง และไม่เพติดเพติดอยู่ในอิฐฐารมณ ทั้งไม่หวั่นไหวเอนเอียง
ในอนิฐฐารมณ เห็นรูปนามเป็นแต่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และเป็นอสุภะ คือ เป็นของไม่
สวยงาม เป็นต้น

เมื่อผู้ปฏิบัติได้รู้รูปนาม รู้เหตุปัจจัยของรูปนาม รู้พระไตรลักษณ์ รู้ความเกิดดับของ
รูปนาม รู้เฉพาะความดับไปของรูปนาม รู้ทุกข์โทษของรูปนาม เบื่อหน่ายในรูปนาม อยากหลุด
พ้นไป ตั้งใจปฏิบัติอย่างเต็มที่วางเฉยต่อรูปนาม เห็นพระไตรลักษณ์อย่างชัดเจนที่สุด จิตเข้าสู่
ความสงบ กิเลสก็ตั้งขาดไปจากขันธสันดาน ใจมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

หลักสติปัญญา ๔ เป็นหนทางสายเอกที่จะนำไปสู่การรู้แจ้งในสังขาร และเข้าถึง
ความจริง ซึ่งเป็นสภาวะถูกทำลายไป อันเป็นจุดมุ่งหมายของผู้ปฏิบัติ ฉะนั้น พระวิปัสสนาจารย์
จึงใช้หลักสติปัญญา ๔ ที่ปรากฏในมหาสติปัญญาสูตร ด้วยการกำหนดรู้ในกาย เวทนา จิต
ธรรม เป็นกรอบในการปฏิบัติและตรวจ สอบความก้าวหน้าทางจิต ^{๖๐}

ผู้ปฏิบัติมีสัมปชัญญะก็จะ รู้วิเศษในธรรม ได้แก่ สติ สมาธิ ปัญญา ย่อลงในแนว
ปฏิบัติเหลือ ๑ คือ ความไม่ประมาท

ผู้ปฏิบัติมีสัมปชัญญะ ฐึ้นนำออกจากกองทุกข์ เช่น สังโยชน์ คือ กิเลสผูกมัดใจ ธรรม
ที่มัดใจสัตว์ไว้ในสังสารวัฏ ^{๖๑}

ผู้ปฏิบัติมีสัมปชัญญะ ผู้นั้นจะได้รับความสุขไปตามลำดับ ๆ เช่น สุขในเมืองมนุษย์
 เป็นต้น

^{๖๐} อัชฎาภัก สวรรณมิตสระ, “ศึกษาไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ :เฉพาะ
กรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า (ก).

^{๖๑} พชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล, “ศึกษาสังโยชน์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ : เฉพาะ
กรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า (ก).

ผู้ปฏิบัติมีสัมปชัญญะ ลงมือปฏิบัติธรรม ได้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ผู้นั้น ชื่อว่า บำเพ็ญอริยมรรคมีองค์ ๘

ถ้าผู้ใดมีสัมปชัญญะ “รู้ประจักษ์ด้วยการละ” ^{๖๓} อย่าง

สรุปผลการวิจัยปัญหาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ พบว่า

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การกำหนดพิจารณาใน กาย อยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้อสุกัลักษณะ ปรากฏเกิดขึ้น และในขณะที่เดียวกัน ย่อมประหาณ สุขวิปัสส ให้หมดไป

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การกำหนดพิจารณาใน เวทนา อยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้ ทุกขลักษณะ ปรากฏเกิดขึ้น และในขณะที่เดียวกัน ย่อมประหาณ สุขวิปัสส ให้หมดไป

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การกำหนดพิจารณาใน จิต อยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้อนิจจลักษณะ ปรากฏเกิดขึ้น และในขณะที่เดียวกัน ย่อมประหาณ นิจจวิปัสส ให้หมดไป

๔. ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การกำหนดพิจารณาใน สภาพธรรม อยู่เนื่อง ๆ เป็นเหตุให้อนัตตลักษณะ ปรากฏเกิดขึ้น และในขณะที่เดียวกัน ย่อมประหาณ อตตวิปัสส ให้หมดไป

การตามรู้ในขณะที่เห็น ขณะได้ยิน ขณะรู้กลิ่น เป็นต้น เป็นการกำหนดรู้ โดยประเภทแห่ง ลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน จัดเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เช่นเดียวกัน เพราะว่าเป็นการกำหนดรู้สภาวะปรมัตถ์แห่งรูปนาม

การตามรู้ในอริยาบถใหญ่ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน เมื่อจิตคิดจะยืน เดิน นั่ง นอน เกิดขึ้น (จิตตชรูป) จิตนั้นก็ยังลมให้เกิดขึ้น ลมก็ยังความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น เพราะการกระทำของจิต และเพราะความกระเพื่อมไปของวาโยธาตุ โดยปราศจากตัวตน เราของเรา เป็นต้น การรู้อยู่อย่างนี้ เรียกว่า การตามรู้อริยาบถใหญ่ตามความเป็นจริง เป็นการตามรู้ขั้นปรมัตถ์

อริยาบถย่อย เกิดจากการเคลื่อนไหวไปมาของกาย เช่น ก้าวไป ถอยกลับ เหลียวซ้ายแลขวา คู้เข้า เขยิบคอก เป็นต้น ในขณะที่ก้าวหรือถอย ฟังตามรู้สภาวะก้าวหรือถอยระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นจะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะก้าวหรือถอยพร้อมทั้งสภาวะก้าวหรือถอยที่เป็นสภาวะเคลื่อนไหวอย่างชัดเจน โดยปราศจากตัวตน เราของเรา

^{๖๓} พระธรรมธีรราชมุณี (โฆทก ญาณสิทธิ ป.ธ.๕), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๗๔๓-๗๔๔.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษา “เรื่องศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาหลักปัญญาและปัญญาเจตสิกธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๒. เพื่อศึกษาหลักสัมปชัญญะ ที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๓. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยวิธีการเก็บข้อมูลจากคัมภีร์ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๘ และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และตำราต่าง ๆ เรียบเรียงบรรยายตรวจสอบความถูกต้องจากอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาสรุปผลการวิจัย ดังนี้

๕.๑. สรุปผลการวิจัย

ปัญญาเจตสิกธรรม คือ ธรรมชาติที่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงเมื่อว่าโดยลักษณะที่จตุกกะ คือ มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืด(อโมหะ) เป็นกิจ มีความไม่หลง(ติคอยู่) เป็นผล มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้ ปัญญามีหลายระดับ ตั้งแต่ สุตตมยปัญญา จินตามยปัญญา ภาวนามยปัญญา โดยลำดับในการเจริญปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นนั้นย่อมขจัดเสียซึ่งทัญญู กิเลส คือ ความเห็นผิด คิดว่ารูปนาม ชันธ ๕ เป็นเรา แล้วก็ถูกทำลายด้วยวิปัสสนาญาณ จนเข้าไปแจ้งพระนิพพาน

สัมปชัญญะตรงกับภาษาบาลีว่า สมฺปชาโน คือ ความรู้สึกรู้ตัว เป็นความรู้สึกรู้ตัวขณะกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์รูปธรรมและนามธรรมที่เป็นปัจจุบัน ได้แก่ สัมปชัญญะ ๔ คือ ๑. สาทถกสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์, ๒. สัมปายสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ที่เป็นสัพปาเย, ๓. โจรสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์กรรมฐาน, ๔. อสัมโมหะสัมปชัญญะ การกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์ทุกขณะโดยไม่หลง,

การเจริญสติปัฏฐานนั้น อาตปปี สมฺปชาโน สติมา หรือ ความเพียร สัมปชัญญะ สติทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์กรรมฐาน คือ กาย เวทนา จิต ธรรม (รูป-นาม), สมฺปชาโน หรือ สัมปชัญญะ มืองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก หรือ เป็นปัญญาที่ในสัมปชัญญะ ๔, ทำหน้าที่เป็นปัญญา ธรรมทั้งสามเมื่อสรุปลงแล้วคือ สติ สมาธิ ปัญญา จะเห็นได้ว่าสัมปชัญญะและปัญญา

เจตสิกเป็นธรรมอันเดียวกัน ด้วยอำนาจปัจจัยแล้วสัมปชัญญะก็ คือ ปัญญาเจตสิกแต่ยังมีกำลังอ่อนอยู่ เมื่อพัฒนาหรือมีกำลังแก่กล้าแล้ว จึงพัฒนามาเป็นปัญญา ดังนั้นสรุปได้ว่า สัมปชัญญะเป็นชื่อของปัญญา คือ ความรู้สึกตัวที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรู้รูปนามที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นอารมณ์ (อารมณ์ปัจจุบัน) ส่วนปัญญาหรือปัญญาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เห็นแจ้งตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริง, ธรรมทั้งสองทำกิจหน้าที่เดียวกันคือ คือ รู้ปัจจุบัน, รู้รูปนาม, รู้พระไตรลักษณ์ รู้มรรค ผล นิพพาน

จากการวิจัยพบว่า ความสำคัญของปัญญาเจตสิกกับสัมปชัญญะ มีดังนี้ การปฏิบัติวิปัสสนาปัญญาเป็นสิ่งจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติ ต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักการและเหตุผลของวิปัสสนากาวนาให้ถูกต้องเสียก่อน มิฉะนั้นก็จะทำไปอย่างผิด ๆ เพราะอาจจะเกิดความหลงผิดได้ เช่น เรื่องสติสัมปชัญญะ, สติสัมปชัญญะคือ ความรู้สึกตัวของผู้ปฏิบัติในขณะที่กำหนดรูปธรรมนามธรรม เรื่องความรู้สึกตัวมีหลักอยู่ว่า ในขณะที่ผู้ปฏิบัติต้องมีตัวกรรมฐานคือ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือ รูปกับนาม ซึ่งเป็นตัวถูกเพ่ง และตัวเพ่ง คือ อาตปัสมาปชาโน สติมา ความรู้สึกตัวในการพิจารณาธรรมนามธรรม มีความสำคัญยิ่งในการเจริญวิปัสสนาปัญญา และส่วนมากแล้วผู้ปฏิบัติมักนึกเอาเอง คิดเอาเอง แล้วเข้าใจว่า การนึกเอา คิดเอา นั้นเป็นความรู้สึกตัว เมื่อความรู้สึกตัวไม่เกิดขึ้นวิปัสสนาปัญญาก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อปัญญาเกิดขึ้นไม่ได้ก็ไม่เรียกว่า วิปัสสนากาวนา ดังนั้นความรู้สึกตัวมีมากเท่าไร ก็ได้อารมณ์ปัจจุบันมากขึ้นเท่านั้น ด้วยเหตุนี้สัมปชัญญะหรือความรู้สึกตัวจึงเป็นสิ่งสำคัญของการเจริญวิปัสสนากาวนา เพื่อให้ปัญญาเกิด

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาหลักปัญญาและปัญญาเจตสิกธรรมและหลักสัมปชัญญะ ที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ในการวิจัยนี้ยังขาดการศึกษาในหลักวิธีการปฏิบัติแบบสมถวิปัสสนาตามพระคัมภีร์เถรวาท ดังนั้นผู้ที่สนใจต้องการศึกษาโดยละเอียดต้องการข้อมูลไปใช้ในวัตถุประสงค์อย่างอื่นต่อไป ควรศึกษาเพิ่มเติมในหัวข้อต่อไปนี้

- ๑ การศึกษาหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาแบบสมณนำหน้าวิปัสสนา
- ๒ การศึกษาหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาแบบวิปัสสนาหน้าสมณะ
- ๓ การศึกษาหลักของการเจริญวิปัสสนาภาวนาและสมณะควบคู่กันไป
- ๔ การศึกษาหลักของ สติปัฏฐาน ๔ โดยการศึกษาเพิ่มเติมในหลัก กาย เวทนา จิต ธรรม ซึ่งมีเนื้อหาและรายละเอียดที่น่าสนใจ

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

สำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาวิจัยในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้วิจัยขอเสนอแนะการทำวิทยานิพนธ์ในเรื่องดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาปัญญากับการพัฒนา “อาตปปี สมุปชาโน สติมา” ในปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
๒. ศึกษา “อาตปปี สมุปชาโน สติมา” กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย-บาลี :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ .อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย พร้อมอรรถา ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ :

๑. หนังสือวิชาการ

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิก

ปรมัตถ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิญญูณ, ๒๕๔๔.

ทรงเกียรติ ลีมนันท์รักษ์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกปรมัตถ์.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิจิตรหัตถกร, ๒๕๔๔.

ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย. คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ จำกัด, ๒๕๔๔.

_____ . วิปัสสนากรรมฐาน. หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอภิธรรมิกะโท อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เฉลิมชาญาณการพิมพ์, ๒๕๒๘.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘,ราชบัณฑิต). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์

ฉบับคำวัดที่ชาวพุทธควรรู้. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เลียงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธัมมपालมหาเถระ รจนา. ปรมัตถ์มัญชุสา วิสุทธิมัทคคมหาฎีกา. ภาค ๑ อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย

ป.ธ.๘ แปล. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส แอนด์ กราฟฟิค, ๒๕๔๕.

พระธรรมธีรราชมูลนิธิ (โชคก ญาณสิทธิ ป.ธ.๕) รจนา. **วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน).**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก, ๒๕๔๘.

_____ **วิปัสสนากรรมฐาน.** งานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระภัทท์นต อาสภมหาเถระ
 ธรรมจริยะ อัครมหากรรมฐานาจริยะ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ประยูรวงศ์
 พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๗.

_____ **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ ว่าวิปัสสนากรรมฐาน.** กรุงเทพมหานคร :
 โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก, ๒๕๔๘.

_____ **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วยมหาสติปัฏฐาน.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
 บริษัท สหธรรมิก, ๒๕๔๘.

พระพุทธโฆสเถระ รจนา. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค.** แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์
 (อาจ อาสภมหาเถร). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘.

_____ **พระวิสุทธิมคคปกรณ์.** ภาค ๓ อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๕ แปล.
 กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส, ๒๕๕๔.

พระพุทธทศเถระ รจนา. **อภิธรรมมวตาร.** พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย.
 กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ.**
 กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕.

_____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์.** กรุงเทพมหานคร
 : โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** กรุงเทพมหานคร
 : โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____ **สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภาและ
 สถาบันบัณฑิตธรรม, ๒๕๔๗.

พระภัทท์นต อาสภเถระ. **การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณ.** ชมรมนิรุกติศึกษา วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร เรียบเรียง. **พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง.**

นนทบุรี : โรงพิมพ์ จารุชา ๑๕๘ การพิมพ์, ๒๕๕๔.

พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ. **ปรหมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน.**

หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมมิก
จำกัด, ๒๕๔๓.

.....**.ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗.** (หลักสูตร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
ทิพย์วิสุทธิ ห้างหุ้นส่วนจำกัด, ๒๕๔๔.

.....**.วิปัสสนากรรมฐาน.** หลักสูตรมัชฌิมอภิธรรมมิกะโท อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิ.อินเตอร์ พรินท์
ห้างหุ้นส่วน จำกัด, ๒๕๔๔.

พระโสณมหาเถระ (มหาเถรญาณ). **วิปัสสนาญาน เล่ม ๑.** แปลและเรียบเรียงโดย

พระคันธสารากวีวงศ์ นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.

.....**.วิปัสสนาญาน เล่ม ๒.** แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสารากวีวงศ์. นครปฐม :

โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐.

.....**.มหาสติปัญญาสูตร.** แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสารากวีวงศ์.

กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์ บริษัทจำกัด, ๒๕๔๘.

พระอธิการพรหมมาศ ชีรภทฺโท. **ปรหมัตถธรรม ๔.** หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อภิธรรมโชติกะ

วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔.

พระอาจารย์ไชโย อาสโภ, **อภิธรรมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ การศาสนา, ๒๕๔๕.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบวรศึกษาพุทธโฆส นครปฐม. หลักสูตรและ

โครงการ วิปัสสนาภาวนา, หลักสูตรประกาศนียบัตรการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

กรุงเทพมหานคร : ไม่ปรากฏโรงพิมพ์, ๒๕๕๑.

มหาอำมาตย์จตุรงค์พล. **อภิธานปทีปกฎีกา.** ปรวรรตโดย พระศรีสุทธิพงษ์(สมศักดิ์ อุปสโม)

(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เทคนิค (๑๕), ๒๕๒๗).

วรรณสิทธิ ไวกยะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค.**

กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ การพิมพ์, ๒๕๔๔.

สุภีร์ ทุมทอง. **การพัฒนาอินทรีย์สังวร.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พ

ริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๔.

อุบาลิกาเนบ มหานิรันดร์. **การปฏิบัติวิปัสสนา วิสุทธิ ๗.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.

ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗.

๒. วิทยานิพนธ์

พระครูสุนทรสุดสาร (พุง กตปุญโญ). “ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา :

เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.**

บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาสมพงษ์ ภัททจาโร (ปัตถามา). “ศึกษาวิเคราะห์นิเวศน์ ๕ อันเป็นชั้นมรรคแห่ง

วิปัสสนากาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗

เดือน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย :

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

แม่ชีปารมิตา บุญประเสริฐ. “การศึกษาวิเคราะห์โพชฌงค์ในสติปัฏฐาน ๔” **วิทยานิพนธ์พุทธ**

ศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๕๑.

จิระโชติ สงวนปียพันธ์. “ศึกษาผัสสะเจตสิก กับการปฏิบัติวิปัสสนา เฉพาะการปฏิบัติวิปัสสนา

กาวนา ๗ เดือน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย :

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

อัยภูงศ์ สุวรรณมิตร. “ศึกษาไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา ตามหลักสติปัฏฐาน

๔ : เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหา**

บัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑

พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ่ม). “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดนามรูปในอริยปถปิพพะ ใน

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย :

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระปลัดทะนงก์ ชยนุโต (เทพนิยม). “ศึกษาวิเคราะห์อินทรีย์ อันเป็นภูมิวิปัสสนา : เฉพาะ

กรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.**

บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

สุระศักดิ์ มะลิวัลย์. “การศึกษาวิเคราะห์วิสุทธิ ๗ และโสฬสญาณ ที่มีผลต่อการปฏิบัติ

วิปัสสนากาวนาสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะผู้ที่เข้าปฏิบัติวิปัสสนากาวนาเป็นเวลา ๗

เดือน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย :

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล. “ศึกษาสังโยชน์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ :
เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนากวณา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร
มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: นายพยุ่ง พุ่มพวง
เกิด	: ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๕
สถานที่เกิด	: ๑๐ หมู่ที่ ๕ ต. ลาดสวาย อ. ลำลูกกา จ. ปทุมธานี
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๒๕ วิทยาลัยเขตเพาะช่าง : พ.ศ. ๒๕๔๘ ธรรมศึกษาเอก สำนักวัดมหาธาตุ, พ.ศ. ๒๕๕๐ ปริญญาตรี (พธบ. บัณฑิต) วิชาเอก พระอภิธรรม คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๔ มหาอภิธรรมมิกโท อภิธรรมโศคิกวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๔ อภิธรรมบัณฑิต อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย พ.ศ. ๒๕๕๔ อภิธรรมมหาบัณฑิต อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย
การปฏิบัติวิปัสสนา	: พ.ศ. ๒๕๕๓-๕๔ ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ณ. ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี ตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
ปีที่เข้าศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๒
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๕
ที่อยู่ปัจจุบัน	: ๑๐ หมู่ที่ ๕ ต. ลาดสวาย อ. ลำลูกกา จ. ปทุมธานี ๑๒๑๕๐
โทรศัพท์	: มือถือ ๐๘๔-๕๓๘-๖๘๖๖ : มือถือ ๐๘๓-๒๕๓-๒๐๑๑